

Editör: Doç. Dr. A. Baran DURAL

SIYASET BİLİMİ'NDE

Kuram- Yöntem- Güncel Yaklaşımlar

GENİŞLETİLMİŞ
2. BASKI

ISBN: 978-605-5193-35-5

Yayıncı Sertifika No: 26308

Siyaset Bilimi'nde Kuram- Yöntem- Güncel Yaklaşımlar

Editör

Baran DURAL

Bölüm Yazarları

Fahri TÜRK, Ahu TUNÇEL, Burak GÜMÜŞ, İpek Özkal SAYAN, Veysel DİNLER,
Emre CON, Cemile ARIKOĞLU-ÜNDÜCÜ, Namık Kemal ÖZTÜRK, Rıza ARSLAN,
Baran DURAL, İsmail ERMAĞAN, Ahmet ÖZALP

©Paradigma Kitabevi Yayınları

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Paradigma Kitabevi Yayınları Eylül 2013

Kapak Tasarım: Ufuk LAZYÜKSEL

Dizgi: Ufuk LAZYÜKSEL

Baskı: Sonçağ Matbaacılık
İstanbul Cad. İstanbul Çarşısı 48/48-49
İskitler/Ankara
Sertifika No:25931

Paradigma Akademi Yayınları

Paradigma Kitabevi Yayınları
Talatpaşa Asfaltı 110/C EDİRNE
Tel: (284) 214 10 13
akademikkitap@hotmail.com
www.paradigmaakademi.com

İNSAN KAYNAKLARI VE İNSAN SERMAYESİ YAKLAŞIMLARI	100
ENTELEKTÜEL SERMAYE YAKLAŞIMI	104

V. BÖLÜM ANAYASAL HAKLAR VE ÖZGÜRLÜKLER (109-142)

ANAYASA.....	109
ANAYASA YAPMA İHTİYACI	111
ANAYASALARIN YAPILMASI VE DEĞİŞTİRİLMESİ.....	112
ANAYASADA NORMLAR (KURALLAR) HİYERARŞİSİ.....	114
ANAYASA YARGISI	116
ANAYASANIN İŞLEVİ.....	117
TÜRKİYE'DE ANAYASACILIK HAREKETLERİ: OSMANLI DÖNEMİ.....	119
GEÇİŞ DÖNEMİ ANAYASASI.....	121
TÜRKİYE CUMHURİYETİ ANAYASALARI	121
TEMEL HAKLAR VE KAMU ÖZGÜRLÜKLERİ.....	125
İNSAN HAKLARI DÜŞÜNCESİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ.....	127
İNSAN HAKLARININ ULUSLARARASI BOYUTLARI	128
AVRUPA İNSAN HAKLARI KORUMA MEKANİZMASI	130
İNSAN HAKLARI KONUSUNDA TEMEL KAVRAMLAR	132
İNSAN HAKLARININ ÖZELLİKLERİ.....	134
İNSAN HAKLARININ SINIFLANDIRILMASI.....	135
POZİTİF HUKUKTA (OLGUCU HUKUK) İNSAN HAKLARI	136
İNSAN HAKLARI İHLALLERİNE KARŞI KORUMA MEKANİZMASI.....	139

VI. BÖLÜM SİYASAL KÜLTÜR VE SİYASAL KATILMA (143-172)

SIYASAL SİSTEM KAVRAMI	143
SIYASAL SİSTEM ANALİZİ.....	144
OTORİTE ÖRGÜTLENMESİ OLARAK SİYASAL SİSTEM.....	148
KARAR VERME İLİŞKİSİ OLARAK SİYASAL SİSTEM.....	148
SIYASAL KÜLTÜR	149
SIYASAL AÇIDAN TOPLUMSALLAŞMA	151
SIYASAL DAVRANIŞ:.....	154
GELENEKSEL TOPLUMLARI BELİRLEYEN ORTAK ÖZELLİKLER	155
MODERN (SANAYİLEŞMİŞ) TOPLUMLARIN BELİRGİN ÖZELLİKLERİ	156
SIYASAL KATILMA:	157
KATILMA TÜRLERİ.....	158
KATILMAYI ETKİLEYEN UNSURLAR	159
SOSYO-EKONOMİK FAKTÖRLER.....	160

V. BÖLÜM: ANAYASAL HAKLAR VE ÖZGÜRLÜKLER

Veysel DİNLER³⁰

Anayasa

Modern devletlerin tüm kurumlarıyla 15. ve 16. yüzyılda ortaya çıktıkları, siyaset bilimciler arasında yaygın bir kanaattir. (KAPANI, 1979: 39) Oysa ilk kent devletlerinin M. Ö. 3000'li yıllarda ortaya çıktığı göz önüne alındığında (MCNEILL, 1998: 33), basit hesapla devlet en azından beşbin yıllık bir kurumdur. Devlet çok yaşlı bir kurumken modern devletlerin bir o kadar genç kabul edilmesi; işlevlerinin daha belirgin hale gelmesinden, kurumsallaşıp devlet organlarını meydana getirmesinden kaynaklanmaktadır. En sade tanımıyla devlet, sınırları belli bir toprak parçası ve bu toprak parçası üzerinde yaşayan insanlara ilişkin en yüksek düzeyde tasarruf etme gücüdür. Dolayısıyla ülke ve insan topluluğunun ötesinde devletin en önemli unsuru işte bu emretme gücü, yani "*egemenliktir*".³¹

Egemenlik ülke sınırları içinde en üstün siyasal otoriteyi işaret ederken; ülke sınırları dışında ise, uluslararası hukukun eşit haklara sahip kıldığı, tüzel kişiliği ifade eder. Ülkesiz ve insansız bir devlet düşünülemez; ancak devleti var eden asıl şey bu ülke ve ülkede yaşayan insanlar üzerindeki hükmetme gücüdür. Bu güce kısaca siyasal otorite denebilir. Siyasal otoritenin devlet öncesi toplumlarda da var olduğunu kabul etmek olasıdır. Ancak devlet, ilkel toplum yönetimlerinden farklı olarak siyasal otoritenin örgütlenmiş ve nesnelleşmiş halidir. Siyasal otorite örgütlüdür, çünkü yönetim işlevini yerine getirmek amacıyla çok sayıda kurumun varlığına gereksinim duyulmuştur. Siyasal otorite objektifleşmiştir, çünkü yönetilenlerin uyacakları kurallar önceden ve soyut olarak belirli hale gelmiş; diğer yandan devlet yönetiminde istikrarı sağlamak üzere kimi kaideler ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla devlet, belli bir kurallar- kaideler zinciriyle ortaya çıkmıştır. Bu kurallar- kaideler bloğuna kısaca hukuk düzeni adı verilir. (EROĞUL, 2003: 57)

³⁰ TC Hitit Üniversitesi İİBF Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Bölümü Öğretim Görevlisi.

³¹ Karşıt görüş için, ayrıca farklı devlet tanımları için bkz. Kemal GÖZLER, *Devlet Genel Teorisi*, Ekin, Bursa, 2007, s. 5 vd.

Tarihsel süreçte, devletlerin bir hukuk düzenine sahip olması siyasal otoritenin keyfi ve kural tanımaz eylemlerinin önüne geçememiştir. Özellikle feodalite sonrası monarşilerin ortaya çıkmasıyla, siyasal güç merkezileşmiş, bu gücü kullananlar açısından mutlak hale gelmiştir. Öyle ki; Fransız Kralı XIV. Louis gücünün mutlaklığını göstermek için "*L'Etat cest moi (Devlet benim)*" demekten çekinmemiştir.³¹ Bu anlayış sadece Fransa'ya mahsus değildir. Yeniçağın bütün monarşilerinde kralın mutlak gücünü- bunun uygulamalarını görmek mümkündür. (MCNEILL: 392)

18. yüzyılın sonlarına doğru Kuzey Amerika'daki İngiliz kolonileri, Amerika Birleşik Devletleri'ni (ABD) kurarak, bağımsızlıklarını ilan ettiler (1776). Yerküredeki önceki gelişmelerden farklı olarak, bağımsızlığı ilen edip devleti kuran bir kral değil; bağımsızlık mücadelesine öncülük eden halkın desteğini almış kadrolardı. Bağımsızlığın ardından, devletin temel ilkelerini belirleyen kurucu belge, "*constitution*" ilan edildi (1787). Birleşik Devletler kurucu belgesini (anayasa) yazanlar, İngilizlerden aldıkları siyasal miras ve doğal hukuk öğretisini benimseyen filozofların – özellikle John Locke – fikirleriyle, anayasayı sınırlı siyasal otorite, "*limited government*" ile halkın yönetimine "*self-government*" temalarına dayandırdılar. Bu kurucu belgenin en önemli özelliği, bireyi siyasal otoritenin üzerinde tutması olmuştur. Ne var ki, sınırlı hükümet fikri, dünyada ilk kez Amerikan Anayasası ile ortaya çıkmıyordu. Anayasacılık hareketlerinin, fikirselle ve kurumsal gelişimini ortaçağa götürmek mümkündür.³²

Nitekim İngiltere'de 13. yüzyılın başlarında 1215 yılında kralla baronlar arasında, "*Magna Carta Libertum*" (Büyük Özgürlükler Anlaşması) imzalanmıştı. Bu belge kral karşısında baronlara birtakım haklar tanıyor; başka bir deyişle kralın tebaası üzerindeki tasarruflarına sınırlama getiriyordu. İngiltere'de siyasal otoritenin sınırlandırılmasına yönelik gelişme bununla sınırlı kalmamıştır. "*Petition of Rights (1628)*", "*Habeas Corpus Act (1679)*", "*Bill of Rights (1689)*" metinlerinin hepsi, kral karşısında bireylere haklar tanıyor, yani kralın tebaası üzerindeki yetkilerini sınırlandırıyor. Bu belgeler, bireylere özgürlük getirmekle birlikte, yasa koyucuya uyacağı üstün bir norm getirmediğinden, yasama yetkisini tam anlamıyla sınırlandırmamaktadır.

Anayasanın bu belgelerden farkı, hem siyasal otoritenin kim tarafından ve nasıl kullanılacağını açıkça belirlemesi, hem de yönetilenlerin hak ve özgürlüklerine ilkesel düzeyde ve sistematik olarak yer vermesidir. Anayasayla devlet yönetimine hakim olan temel kaideler belirlenmiş; aynı zamanda yurttaşların hak/ özgürlükleri,

³² Bu konuda önemli bir çalışma için bkz. Levent GÖNENÇ, "Ortaçağ Avrupası'nda Anayasacılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri", *Ergün Özbudun'a Armağan, Cilt 2: Anayasa Hukuku*, Yetkin Yayınevi, Ankara, 2008, s. 267-291.

hukuk düzenindeki en üstün düzeyde güvenceye alınmıştır. Yazılı bir anayasanın en önemli özelliği, yasama yetkisinin sınırını çizmesidir. Anayasacılık düşüncesinde esas olan, "sınırlı" ve "bölünmüş" iktidar sağlamaya yönelik, kurallar kabul etmektir. Bu durumda iki temel ilke ortaya çıkmaktadır. "Kuvvetler ayrılığı" ilkesi aracılığıyla, devlet gücünün farklı organlar (yasama, yürütme, yargı) arasında bölünmesinin, böylelikle bir organın bütün devlet gücünü kötüye kullanmasının önüne geçilir. Hukuk devleti ise, genel, soyut, önceden bilinebilir ve istikrarlı kurallarının olduğu bir hukuk düzeninin varlığı, aynı zamanda hukuku yapan iktidarın, yaptığı hukuka uymasını ifade eder. (GÖNENÇ, 2008: 267-269)

Dünyanın ilk yazılı anayasaların kabulü, batı siyasal dünyasında adeta, "anayasa devrimi" olarak ortaya çıkmıştır. ABD anayasasının ilanından hemen iki yıl sonra Fransa'da kitlesel bir halk devrimi yaşandı. Devrimi yapanların eylemlerinden birisi, kralığa son vererek cumhuriyeti ilan etmek ve sonrasında bu cumhuriyetin geleceğine yön vermesi düşünülen bir anayasa kabul ettirmek oldu. (SANDER, 1995: 115-116) Anayasacılık 19. yüzyılın başlarından itibaren, Avrupa'daki birçok devlette etkili olmuştur. Yazılı bir anayasaya sahip olmak, adeta devletin varlığıyla özdeş hale gelmiştir. Nitekim 19. ve 20. yüzyılda sömürgelikten kurtulan, bağımsızlığına kavuşan veya devrimler yoluyla rejimleri değişen bütün devletlerde ilk iş, bir kuruluş belgesi ilan etmek olmuştur. Bağımsızlık, bölünme, birleşme veya rejim değişikliği gibi nedenlerle yeni devletlerin kurulduğuna şahit olduğumuz 20. yüzyılda, anayasa yapımı artık bir gereksinimden öte neredeyse siyasal- hukuksal zorunluluk haline gelmiştir.

Anayasa Yapma İhtiyacı

Devletler neden bir anayasaya ihtiyaç duyar? Anayasalar neden ve nasıl yapılır? Dünyada ilk anayasaya sahip olan devletler, dönemin anayasacılık hareketlerinin etkisiyle bir anayasa yapma gereği hissetmişlerdir. Bu devletlerin çoğunluğu zaten köklü devlet geleneği olan, başka bir deyişle, uzun yıllardan gelen örf- adetler, deneyimlerle elde edilmiş kadim kurallarla yönetilen devletlerdi. Böyle bile olsa artık, "mülkün sultanı"nın uyacağı kaideleri yazılı hale getirmek gerekirdi. Sonra sahip olduğu gücü paylaşmak; halka da gerektiği kadar hak ve özgürlük bahşetmek gerekiyordu. İlk olarak ABD'de, hemen ardından Fransa'da yapılan anayasalar, dönemin siyaset adamları ve özgürlük savaşçıları açısından oldukça iyi örneklerdi "Anayasacılık hareketlerinin etkisi", Batı Avrupa'nın köklü krallıklarında ve pek tabii Osmanlı Devleti'nde, ilk anayasaların yapımında en önemli etkendir. (ERDOĞAN, 2008: 32-33) Büyük ve köklü devletlerde bir anayasaların kabul edilişi, yeni bağımsızlığına kavuşan ulus- devletler tarafından, adeta varoluş belgesi olarak algılanır hale gelmiştir. 19- 20. yüzyılda bağımsızlıklarına ulaşan devletlerin ilk işi bir anayasa yapmak olmuştur. Kısaca

yeni bir devletin ortaya çıkışı, yeni bir anayasanın yapılışı anlamına gelir. Yeni bir devlet çoğunlukla bölünme yoluyla ortaya çıkar. Geniş yüzölçümü, yüksek nüfusa sahip devletin bölünmesiyle, iki veya daha çok, ama daha küçük toprağa/nüfusa sahip devletler oluşabilir. (Çekoslovakya'nın Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak ikiye ayrılması gibi) Dünyada bölünme eğilimine karşın devletlerin birleşmesi çok daha az rastlanan bir durumdur. Birleşme veya ilhak durumlarında yeni bir anayasa yapma ihtiyacı ortaya çıkabilir. Sömürge bir devletin bağımsızlığını kazanması durumunda da artık kendi öz yönetim ve hukuk modelini ortaya koyan bir anayasa yapma yoluna gidilir.

Anayasa yapma gereksinimini ortaya çıkaran diğer bir durum, bir devletteki rejim değişikliğidir. Genellikle devrimler yoluyla olan iktidar değişikliği sonrası, devrimi yapanlar, eski rejimin anayasasını ilga ederek, kendi ideolojilerini yansıtan bir anayasa yaparlar. Yeni anayasa yapımı devrimin başarıya ulaşmasında önemli bir aşamadır. Devrimle amaçlananları gerçekleştirmek, ancak herkesi bağlayan üstün bir kurallar dizgesini yürürlüğe koymakla olabilir. Hükümet darbeleri, "*coup d'etat*" sonrasında da yeni bir anayasa yapma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. (GÖZLER, 1998: 67-71) Hükümet darbeleri çoğunlukla rejim değişiklikleriyle sonuçlanmasa bile darbe işlemeyen- işlemediği düşünülen bir düzene karşı yapıldığından, darbe sonrası, bu aksaklıkları giderecek mekanizmaları içeren, yeni bir anayasa hazırlanır. Diğer yandan darbe yapanların mevcut anayasayı ilga etmemeleri, bu anayasa hilafına, üstelik verilmeyen bir yetkiyi kullanmaları anlamına gelecektir. Ayrıca hükümet darbesi sırasında baskı ve şiddete başvurulacağı aşikârdır. Yeni bir anayasa bütün bu hukuksuzluğun üzerine sünger çekebilecek, darbe yapanları koruyan hukuksal zemini barındırabilecek yegâne araçtır. Tüm bunların yanı sıra, toplumsal değişmeyle ihtiyaçlar, yeni anayasa yapmayı tetikleyebilir. Devletin rejiminin niteliğinde değişiklik olmasa bile, toplumsal ihtiyaçları karşılamayan maddelerin kaldırılarak; çok yeni kurumlar/ mekanizmalar getirilmek istenebilir. Bu durumda toplumsal ihtiyaçları karşılamak üzere, yeni baştan bir anayasa yapımına gidilebilir.

Anayasaların Yapılması ve Değiştirilmesi

Bir devlette hangi nedenle olursa olsun; yeni anayasanın yapılması, devlet düzeninin yeniden kurulması anlamına gelmektedir. Zira anayasayla devletin dayandığı temel ilkeler, temel organların görev- yetkileri, bunların işleyiş- birbirleriyle ilişkileri, temel hak- özgürlükler, halkın yönetime katılımı konuları düzenlenmekte, başka bir deyişle devlet her yönüyle yeniden kurgulanmaktadır. Bu sebeple bir devlette yeni bir anayasa yapan güce, "*kurucu iktidar*" adı verilir. Anayasayı değiştirmek de yeniden kurmak olduğundan, anayasayı değiştiren güç de kurucu iktidardır. İki kurucu iktidarı birbirinden ayırmak için, yeni baştan anayasa

yapan güce "*asli kurucu iktidar*"; asli kurucu iktidar tarafından yapılan anayasada, bu anayasaya bağlı kalarak tadilat (değişiklik) yapan güce "*tali kurucu iktidar*" denir. (GÖZLER, 2010: 11-12)

Asli kurucu iktidar, yeni bir anayasa yapabilecek kadar gücü ele geçiren bir kişi, grup ya da halkın seçtiği bir meclistir. Dolayısıyla kendini bağlayan hiçbir hukuk kuralı veya sınırlayıcı güç yoktur. Onu anayasa yapımında sınırlayan bir güç olsa, o zaman anayasayı yapan asli kurucu iktidar, anayasa yapmaya soyunanlar değil, onları sınırlayan güç olurdu. Yine asli kurucu iktidarın belli bir hukuka bağlı olarak, hukuk düzenine en üst normu koyması beklenemez. Bu sefer hukuk düzeninin en üst normu yapılan anayasa değil, bu anayasayı yapmaya cevaz veren hukuk kuralları olurdu. Doğal hukukçular, asli kurucu iktidarın doğal hukukla bağlı olduğunu ve anayasa yapımında bazı sınırlara sahip olduklarını ileri sürmektedirler. Bu kısmen doğrudur. Asli kurucu iktidar hangi ideolojiye sahip olursa olsun, ancak uygulanabilir bir anayasa yapabilir. Uygulanması mümkün olmayan, fizik ötesi kurallar ihtiva eden anayasaların yapılması anlam ifade etmez. Ancak maddenin doğasına aykırı olmadıkça, anayasa koyucu, ne doğal hukuk ne de hukukun başka bir ilkesiyle ne de halkın istek ve arzularıyla sınırlıdır. Yeter ki; anayasayı işletme sürecinde gücü elinde tutabilsin. (EROĞUL, 1974: 23)

Yeni bir anayasa yapılması çeşitli şekillerde gerçekleşebilir. Ferman ve misak tipi anayasalar, özellikle monarşilerde görülür. Ferman, 1876 Kanunî Esasî'de olduğu gibi hükümdarın tek taraflı olarak bir anayasayı ilan etmesidir. Misak ise, 1215 Magna Carta Libertum, 1808 Sened-î İttifak gibi hükümdar ile genellikle ondan yetki/ ayrıcalık koparmış grup arasında yapılan antlaşma niteliğindedir. Ferman ve misak tipi anayasa yapımında daima bir yanda tek kişinin (hükümdar) iradesi bulunduğundan, bu tür anayasa yapımına monokratik yöntemler denir. (GÖZLER, 1998: 75-79)

Halkın anayasa yapım sürecine katıldığı iki tür demokratik yöntem vardır. İlkinde halk anayasayı yapması için bir meclis seçer. Bu meclis belli süre içinde anayasayı hazırlayarak, yürürlüğe koyar. Buna kurucu meclis denir. İkinci demokratik yöntem ise, kurucu referandumdur. Halk, seçtiği meclis tarafından yapılan bir anayasa metninin yürürlüğe girip girmemesini belirlemek amacıyla oylamada bulunur. Dünyada ilk ortaya çıkan demokratik anayasa yapımı, kurucu meclis yöntemidir. Sonraları halk tarafından seçilen kurucu meclislerin, halkın beğenmediği anayasalar yaptığı ya da yapılan anayasanın halk tarafından tam benimsenmediği görülmüştür. Bunun üzerine halkın sürecin başından ziyade son kısmında karar alma sürecine katılmasının, daha etkili ve demokratik bir yol olacağı öne sürülerek, kurucu referandum yöntemi kabul görmeye başlamıştır.

Anayasa değişiklikleri esas olarak kuruculuğun bir parçasıdır. Başka bir deyişle anayasa değişikliği ile sistem yeniden kurgulanmış olmaktadır. Asli kurucu iktidarın hukuk dışı oluşu ve sınırsızlığı karşısında, anayasa değiştirme iktidarı (tali

kurucu iktidar) anayasayı değiştirirken, öncelikle değiştirdiği anayasanın kurallarıyla bağlıdır ve bunlarla kayıtlıdır. Anayasa, anayasada öngörüldüğü usullere bağlı olarak değiştirilebilir, aksi takdirde yapılan anayasa değişikliği hukuken geçersiz olur. Anayasa değişiklikleriyle ilgili usulde, en yaygın olanı, anayasanın parlamentonun nitelikli çoğunluğunun oyuyla değiştirilmesidir. Anayasa alelade bir kanun olmadığından ve anayasanın üstünlüğü ilkeleri gereği, değişiklik için nitelikli çoğunluğun aranması doğaldır. Bu aynı zamanda toplumsal mutabakatın ifadesidir. Aynı şekilde tali kurucu iktidar, içerik değişikliği bakımından da sınırlıdır. Anayasanın değiştirilemez hükümleri varsa, tali kurucu iktidarın bunu değiştirmesi olanaksızdır. Bazı anayasalarda, tali kurucu iktidara zamansal veya dönemsel sınırlar konabilir. Örneğin bazı ülkelerde niyabet- savaş dönemlerinde anayasa değişikliği yasaklanmıştır. Kimi anayasalarda, anayasanın kabulünden belli bir süre içinde değişiklik yapmak mümkün değildir. (EROĞUL: 30-48)

Anayasada Normlar (Kurallar) Hiyerarşisi

Anayasa bir devletteki hukuk düzeninin temel kaidelerini ihtiva eder. Devlet organlarının kuruluşu, görev- yetkileri, birbirleriyle olan ilişkilerini düzenler. Yurttaşların ve yabancıların temel haklarıyla, onlara tanınan özgürlükleri belirler. Devlet yönetimine, izleyecek olan sosyal, siyasal ve ekonomik siyasaya yön, şekil verir. Devlet ve yurttaşlar için böylesine hayati önem taşıyan kanunların, hukuk düzenindeki diğer normlarla eşdeğer olması beklenemez. Daha doğrusu hukuk düzeninde farklı isimlerle yer bulan normların, gelişi güzel bir sıralama içinde olması düşünülemez. İşte hukuk düzeninde farklı türdeki normların altlık- üstlük ilişkisi içersinde sıralanmasına normlar hiyerarşisi denir. (GÖZLER, 2008: 143-144)

Anayasa da diğer hukuk normları gibi esas itibariyle yasadır. Geniş anlamda yasa, bir hukuk düzeninde devletin yetkili organlarınca konan, devlet gücüyle yurttaşların uymasının sağlandığı soyut ve genel kurallardır. Buna göre, devletin yetkili organları tarafından yapılmış olmak kaydıyla, sigara içme yasağını gösteren levhadan, "tek yön" işaretini gösteren trafik işaretine, dış ticaretle ilgili bir kanundan, herhangi bir üniversitenin öğrenci disiplin yönetmeliğine kadar her şey yasadır. Bu yasanın maddi (içerik, fonksiyonel) anlamıdır. Dar anlamda yasa ise, yasama organı tarafından usulünce kabul edilen ve resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren, normlar hiyerarşisinde anayasadan sonra gelen, hukuk normudur. (TEZİÇ, 2009: 13-14) Yasaların en önemli özelliği devletin yasama gücüne sahip organı tarafından, belli bir hukuki usule bağlı olarak yapılması ve devlet başkanı tarafından onanarak yürürlüğe girmesidir. Hukuk normları, hukuk düzenindeki herkesi bağladığından ve devlet gücüyle uyulmasına zorlanan kurallar oldukları

için, bu normların herkesçe kolay ulaşabilecek şekilde olması gerekir. Kadim zamanlarda yeni yapılan bir yasa veya hükümdar buyruğu (ferman), halkın çoğunluğunun duyabileceği meydanlarda, tellallar aracılığıyla sesli olarak ilan edilmekteydi. Modern devletler, hukuk normlarını yurttaşlarına duyurmak için resmî gazete yayımlarlar.

Bir devlette anayasa en önemli yasadır. Ancak salt anayasanın varlığı, hukuk düzeninin sağlıklı işlemesi bakımından yeterli değildir. Anayasaların hem temel kaideleri düzenlemesi, hem de sınırlı olması, toplumsal yaşantının bütününe kapsayacak düzenlemelerde yetersiz kalmaktadır. Bu sebeple, toplumsal yaşantı yasama organı tarafından çıkarılan yasalarla düzenlenir. Yasama fonksiyonu (yasa yapma işi), şu üç temel özelliğiyle karşımıza çıkar. **Yasama aslidir:** Yasa koyucu yasa yapma yetkisini kimseden almaz, bu yetki kendinden menkuldür. **Yasama fonksiyonu geneldir:** Yasa koyucunun yasa yapmasında tek sınır, yasanın anayasaya aykırı olmamasıdır. Anayasaya aykırı olmadığı müddetçe, yasama organı istediği her konuda yasa yapabilir, istediği her ayrıntıyı yasa düzenleyebilir. Son olarak; **yasama yetkisi bölünemez ve devredilemez bir yetkidir:** Bu yetki tümüyle ve sadece yasa organı tarafından kullanılabilir. (GÖZLER, 2010: 356-358)

Hukuk düzeninin aksamadan işlemesi için anayasa ve yasaların varlığı da yeterli değildir. Çünkü yasaların çok ayrıntılı ve uzun olması, hem yapımını hem de uygulamasını güçleştirir. Yasanın toplumsal yaşantıda doğrudan uygulanması, kimi güçlükler doğurabilir ve idarenin karşılaşacağı her güçlüğü yasama organının öngörmesi mümkün değildir. Yasalar belli konuları genel hatlarıyla düzenlediğinden, doğrudan günlük yaşantıda uygulanması nesnellik sorunu doğurabilir.ⁱⁱⁱ Başka bir deyişle, yasaların uygulanışını gösteren daha alt normlar olmadığı müddetçe, yasa normlarının farklı kişilere farklı şekillerde uygulanması söz konusu olabilir. Ortaya çıkabilecek nesnellik sorununu gidermek için, yasaların uygulanışını gösteren daha alt kurallara ihtiyaç duyulur. Bu normlar ise yasama organı tarafından değil, yasaları uygulamakla görevli- yetkili olan yürütme organı tarafından yapılır. Yürütme organı, yasaların nasıl uygulanacağını göstermek amacıyla tüzük, yönetmelik, genelge, tebliğ vs adlarıyla düzenleyici işlemler yapar. İşte bu idari işlemlere, "*idarenin düzenleyici işlemleri*" adı verilir. Kural olarak idare (yürütme) kendiliğinden bir düzenleyici işlem yapamaz. Düzenleyici işlemin mutlaka bir yasaya dayanması ve bu yasanın uygulanmasına yönelik olması gerekir. Bu sebeple yürütmenin (idarenin) düzenleme yapma yetkisi, yasama yetkisi gibi asli değil, türev (ikincil) bir yetkidir. Buna "*secundum legem*" özellik denir. Diğer yandan yasanın uygulanması için çıkarılan düzenleme, yasaya aykırı hükümler içeremez. Buna "*intra legem*" özellik adı verilir. (GÖZLER, 2009: 1158-1164) (ATAY, 2009: 431-432)

Anayasa maddi anlamda bir yasa olmakla birlikte, birçok açıdan diğer yasalardan ayrılır. Öncelikle anayasalar devletin kuruluş belgeleri olarak, diğer hukuk normlarının üstündedir. Bu üstünlük doğal olarak, alt normların (yasalar, tüzükler vs) anayasaya aykırı olmama ya da anayasaya uygun olma zorunluluğunu getirir. Böylelikle hukuk düzeni tüm çerçevesi anayasayla çizilmiş olur. Anayasanın üstünlüğü, başka hiçbir hukuk normunun onun üzerinde olmaması sonucunu doğurur. İç hukukta hiçbir yasa anayasadan üstün veya onunla eşdeğer olamayacağı gibi, uluslararası hukuk normları da anayasanın üzerinde olamaz.^{iv} İkinci olarak anayasa devletin bütün organlarını, tüm kamu kurumlarını ve özel kuruluşlarla yurttaş-yabancı herkesi bağlar. Anayasalar yasama organı tarafından değil, asli kurucu iktidar tarafından yapılır. Yukarıda açıklandığı üzere, anayasayı yapan güç, asli kurucu iktidar sıfatı taşır. Bu kimi zaman halk tarafından seçilmiş bir kurucu meclis veya mevcut siyasal otorite tarafından belirlenmiş bir kurul olabileceği gibi, monarşilerde anayasayı doğrudan ilan eden hükümdar, asli kurucu iktidar rolünü üstlenebilir.

Anayasanın hangi organ tarafından ve hangi usulle değiştirileceği yine anayasa tarafından belirlenir. Anayasayı değiştirme yetkisi genellikle yasama organlarına tanınmıştır. Ancak yasama organı anayasayı alelade bir yasa gibi değiştiremez. Dünyada anayasaların değiştirilmesi özel usullere ve yasama organlarının nitelikli çoğunluğuna bağlanmıştır. Değiştirilmesi diğer yasalardan farklı usullere tabi olan ve/veya değiştirilemez hükümler taşıyan anayasalara "*kati (sert) anayasa*" denir. Dünyada değiştirilmesi özel usule tabi olmayan anayasa ki; bunlara "*yumuşak (esnek) anayasa*" denir, sayısı çok azdır. (TEZİÇ: 169) Örneğin Türkiye'de 1921-1924 yılları arasında yürürlükte kalan Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, değiştirilmesi için özel hükümler taşımayan yumuşak anayasalardandı. Anayasa maddelerinin sayısı ve maddelerin ayrıntısı anayasa yapım tekniğiyle ilgili bir konu olup ülkeden ülkeye değişiklik gösterir. Kimi ülkelerde anayasalar az sayıda maddeden oluşur ve hukuk düzeniyle ilgili çok önemli ilkelere yer verilir. Bu anayasalara, "*çerçeve anayasa*" adı verilir. Dünyadaki anayasaların çoğunluğu, çok sayıda maddeden oluşur. Üstelik genellikle bu anayasaların maddeleri çok ayrıntılıdır. Bu tür anayasalara, "*ayrıntılı (kazüistik) anayasa*" denir. (ÖZBUDUN, 2000: 60) Anayasa koyucunun yasa koyucuya güvensizliğinden kaynaklanır. Anayasa ne kadar ayrıntılı olursa, yasa koyucu yasa yapmakta o kadar kayıtlı olacaktır.

Anayasa Yargısı

Anayasanın normlar hiyerarşisinde en üstte yer alması, önemli bir sonuç doğurur. Anayasanın üstünlüğü, yasama organının yapmış olduğu yasaların anayasa uygun olmasını zorunlu kılar. Anayasa yasaların kaynağı veya yasaların yapılmasında esinlenen bir kutsal değildir. Bununla birlikte, anayasanın üstün

olduğu hukuk düzeninde, yasaların ve daha alt normların anayasaya aykırı olması beklenemez. Yasaların anayasaya aykırılığı sorunu, ilk kez 1803 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde "*Marbury-Madison davası*"da ortaya çıkmıştır. Davaya bakan yargıç, uygulanmakta olan yasanın anayasadaki hükümlere aykırılık taşıdığına, bu sebeple üst norm olan anayasanın doğrudan uygulanması gerektiğine karar kılmıştır. ABD'de bütün mahkemeler bir normun anayasaya aykırı olup olmadığını denetlemeye yetkili kılınmıştır. Bu tarz anayasa yargısında, anayasaya aykırı norm ihmal edilir ve doğrudan anayasa hükümleri uygulanır. (GÖZLER, 1998: 428-433)

Anayasa yargısı Kıta Avrupası'nda çok farklı bir çizgide gelişmiştir. 20. Yüzyılın başlarında ünlü hukukçu Kelsen'in geliştirdiği modelde, yasaların anayasaya uygunluğunu denetleme yetkisi bütün mahkemelere ait değildir. Bu yetki tecrübeli yargılardan oluşan özel ve üst mahkeme olan, Anayasa Mahkemesi'ne verilir. Uygunluk denetimi merkezi (tekelci) olduğundan, Anayasa Mahkemesi'nin, bütün hukuk düzenini etkileyecek kararlar alabilmesi olasıdır. Anayasaya aykırı bulunan yasa/ yasa maddeleri iptal edilir. Anayasa Mahkemeleri'ne davalar, anayasa tarafından yetkilendirilmiş organlar tarafından açılabilir ve buna "*iptal davası*" denir (soyut denetim). Anayasa Mahkemesi'ne dava açmada diğer yolu ise, görülmekte olan bir davada, mahkemenin; yasanın anayasaya aykırı olduğu yönünde güçlü bir kanıya varması sonucu, Anayasa Mahkemesi'ne itiraz etmesidir (somut denetim). Az sayıda ülkede Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru kabul edilmektedir. (KABOĞLU, 1997: 15-71)

Anayasa yargısı, hukuk düzeninin yeknesaklığının sağlanması bakımından önemli işleve sahiptir. Kuşkusuz bu işlev sadece anayasaya aykırı bulunan bir normun iptaliyle sınırlı değildir. Anayasa Mahkemeleri, devlet kurumlarının yetkilerinin alanlarının belirleyerek, anayasal dengelerin korunmasına katkı sağlar. İnsan hak- özgürlüklerine aykırı yasalar çıkarabilecek yasama organlarının denetlenmesi ve böylelikle bireysel hak- özgürlüklerin korunması, anayasa yargısının önemli sonuçlarındadır. Anayasa yargısı, toplumun geneli için çıkarılan bir yasayla ilgili olarak; devlet başkanı, muhalefet partisi veya muhalefet milletvekilleri ile uygulayıcı yargıların yasayla ilgili fikirler öne sürmesine imkân tanıyarak, çoğulcu demokrasinin işleyişine önemli katkılar sağlar.

Anayasanın İşlevi

Dünyada anayasalar belirli işlevleri yerine getirmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Anayasaların en temel işlevi, devletin hukuk düzeninin temel kaidelerini belirlemektir. Devletin hangi felsefe ve anlayışla yönetileceği, siyaset ve hukukta hangi düşüncenin etkili olacağı, hukuk düzeninin en üst normu olan anayasada belirlenir. Anayasanın üstünlüğü, koyduğu temel ilkelere yönetici-yönetilen

herkesin ve bütün devlet organlarının uymasını gerektirir. Böylelikle anayasada yer verilen temel kaideler, devlet yönetiminde ve işleyişinde etkili olurlar. Ayrıca anayasa bir devlette siyasal iktidarın nasıl değiştireceğini belirleyen yegane normdur. (DAVER, 1993: 165) Anayasacılık hareketlerinin bir diğer amacı; siyasal otoritenin uyacağı, siyasal otoriteye de yetkisini veren en üstün hukuksal normu kabul ederek, siyasal otoritenin yetkilerini sınırlandırmak olmuştur. Yazılı bir hukuk normunda siyasal otoritenin kim tarafından/ nasıl kullanılacağını belirlemek, yetki- görevleri tek tek sıralamak, başlı başına siyasal otoriteyi sınırlamaktadır.

Dünyada kabul edilen ilk anayasalardan itibaren, bireylerin temel hak- özgürlüklerine anayasada yer vermek yaygın bir gelenek olmuştur. 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanununda olduğu gibi, kimi zaman geçiş dönemi anayasalarında bireylerin hak ve özgürlüklerine yer verilmez. Ancak genel kural, anayasaların temel hak ve özgürlükleri üstün güvenceye almasıdır. Anayasanın hukuk düzenindeki en üstün norm olması, diğer yandan katı bir anayasayı değiştirmekteki güçlük, anayasada yer alan hak- özgürlüklere üstün bir koruma getirmektedir. Anayasayı değiştirmek diğer kanunları değiştirmekten daha zor olduğundan, anayasada yer verilen hakla, sadece kanunlarda yer alan bir hakkın siyasal otorite tarafından sınırlandırılması arasında, mutlak farklılık doğmaktadır. Anayasanın üstünlüğü ilkesinin bir sonucu olarak, hukuk düzeninde anayasaya aykırı norm olamayacağından, anayasada yer verilen hak- özgürlükleri daha alt normlarla ortadan kaldırmak mümkün olmamaktadır. Diğer yandan anayasayla koruma altına alınan hak- özgürlüklere yasa koyucuların da saygı göstermesi gerekecektir.

Anayasaların işlevi temel olarak siyasal otoritenin sınırlandırılması, temel hak- özgürlüklerin güvence altına alınması şeklinde belirtilmiştir. Bu işlevler birbirinden ayrı gibi gözükse bile, esas olarak birbirine sıkı sıkıya bağlantılı konulardır. Siyasal otoritenin sahip olduğu yetkiler, daima bireysel hak- özgürlüklerle ters orantılıdır. Dolayısıyla siyasal otorite ne kadar yetki sahibiyse, bireyler üzerinde o kadar etkilidir, başka bir deyişle bireylerin hak ve özgürlükleri o kadar kısıtlıdır. Siyasal otorite sınırlandıkça bireylerin özgürlük alanları o kadar genişlemektedir. Örneğin seyahat özgürlüğü ele alınacak olursa; siyasal otorite seyahat özgürlüğü konusunda ne denli yetkiye sahipse, bireylerin bu özgürlüğü kullanmasını o denli engelleyebilir. Bireylerin seyahat özgürlüğünü en üst düzeyde kullanabilmeleri, ancak siyasal otoritenin bu konuda asgari yetkiye sahip olmasıyla mümkündür. Başka bir anlatımla, siyasal otoritenin yetkilerini arttırmak, bireysel hak- özgürlükleri kısıtlamaktır. Bireysel hak- özgürlükleri genişletmek ise, siyasal otoritenin söz konusu hak- özgürlükler üzerindeki yetkisinin daraltılması ya da kaldırılmasıdır. Bu iki olgu arasında ters bir korelasyon vardır. İkisinin aynı anda artması mümkün değildir. Bu durum kısaca, "*Siyasal otorite ile temel hak ve özgürlükler arasındaki denge*" olarak adlandırılabilir. Demokratik toplum, bu

dengenin korunduğu ve mümkün olduğu ölçüde bireyler lehine dönüştürdüğu toplumdur.

Çağdaş anayasaların bir diğer özelliği ve işlevi de toplumsal uzlaşaı metinleri olmalarıdır. Anayasa devlet organları kadar bireyleri de bağladığından, sadece siyasal ve hukuksal niteliği olan bir metin değil; aynı zamanda toplumda uzlaşmanın, değerlerin yansımasıdır. (YAZICI: 249) Bu sebeple, anayasa yapımına halkın katılımı, yaygın bir uygulamadır. Ya anayasayı yapmakla görevli olanlar halk tarafından seçilip kurucu meclisler oluşturularak, anayasa yapımı bu meclislere verilir veyahut meclis veya başka bir organ tarafından yapılan bir anayasa metni, halkın oylamasıyla kabul edilerek (kurucu referandum) yürürlüğe girer. Halkın benimsediği ortak değerlerle donatılmış, halkın onayından geçmiş olan anayasa, toplumsal sözleşmenin bir tezahürü olarak ortaya çıkar.

Türkiye'de Anayasacılık Hareketleri: Osmanlı Dönemi

Osmanlı Devleti, altı yüzyıldan fazla hüküm sürmüş, belli kaide ve kurallarla yönetilen, sistemli bir devlettir. Buna karşın ilk yazılı anayasaya 1876 yılında sahip olmuştur. Bu arada, 1876 öncesi Osmanlı Devleti'nde anayasacılık anlamında bazı tecrübeler yaşanmıştır.³³ Osmanlı'daki anayasal gelişmeleri 1808 Sened-i İttifakla başlatmak adet olmuştur. Padişah II. Mahmut ile Osmanlı ayanları arasında imzalanan Sened-i İttifak, klasik anlamda bir anayasa olmamakla birlikte, siyasal iktidarın sınırlandırılmasına dair ilk belge niteliğiyle önemlidir. Padişahın üstünlüğünü tanıyan, padişaha itaat etmeyi ve onu her türlü isyana karşı korumayı taahhüt eden ayanlara karşı, Osmanlı padişahı da ayanların ayanlığını kabul edecek, mallarını müsadere edemeyecek, çocuklarının ayanlığını tanıyıp ayanları yargılamadan cezalandıramayacaktı. İşte beş yüzyılı aşkın bir süredir varlığını sürdüren bir devlette, ilk defa mülkün sultanı (Osmanlı padişahı), kendi kullarıyla aynı kağıdı imzalamış, onlara karşı yükümlülük altına girmiştir. Bu belge yedi maddelik kısa bir antlaşma olmakla birlikte, Osmanlı padişahının yetkilerinin sınırlandırılabilceğini akla getirmesi bakımından tarihsel öneme sahiptir.

Sened-i İttifak'tan otuz yıl kadar sonra (1839), bir Osmanlı padişahı (Abdülmeccid) halka karşı tek taraflı olarak yükümlülük altına girmeyi kabul etmiştir. Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı) olarak bilinen bu ferman; Osmanlı tebaasına can, ırz ve mal güvenliği getirirken; fermanla kanunun üstünlüğü ve devlet harcamalarının kanuniliği ilkelerinin kabulü, Osmanlı siyasal iktidarına sınırlama getirmektedir. Aynı padişah 1856 Islahat Fermanı adıyla bilinen başka bir fermanla, gayrimüslimler ile Müslümanlar arasındaki hukuki

³³ Osmanlı Devleti'ndeki anayasal gelişmeler için önemli bir eser hakkında bkz. Bülent TANÖR, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006, 15. bası.

farklılıkların giderilmesine yönelik bazı yenilikler de getirmiştir. (GÖZLER, 2000: 8-22) Sened-i İttifak, Tanzimat ve Islahat fermanları, siyasal iktidarı sınırlandıran, bireylere bazı hak- özgürlükler tanıyan belgeler olarak, anayasacılıktan beklenen kimi işlevleri üstlenmektedir. Diğer yandan bu belgelerin doğrudan anayasa şeklinde yapılmaması, başka bir deyişle, "şekli anayasa" özelliklerini taşıyamaması³⁴ nedeniyle bunlar anayasal belgeler olarak tanımlanır.

Osmanlı devletinde anayasalı dönemin ortaya çıkışı, diğer kadim devletlerinkine benzer özellikler taşımaktadır. 18. Yüzyılın sonlarından itibaren gelişmeye başlayan diplomasi, Osmanlı devletinde bu işi ciddi bir şekilde ele alınmasını gerektirmiştir. Diplomat yetiştirmek amacıyla kurulan tercüme okullarında, yabancı dil öğrenerek yetişen Osmanlı gençleri, yurtdışına elçi olarak gönderilmiştir. Yurtdışını, özellikle de batıyı çok iyi tanıyan bu gençler, Osmanlı devletinde anayasanın kabul edilmesi ve parlamenter demokrasiye geçişte önyak olmuşlardır. 19. Yüzyılın ortalarında ortaya çıkan, Montesquieu ve Rousseau gibi düşünürlerin fikirlerini tanıma fırsatı bulmuş olan "Yeni Osmanlılar"³⁴ adıyla bilinen bir grup Türk aydını, Osmanlı devletinde ilk anayasanın yapılıp parlamenter sisteme geçilmesinde etkili olmuştur. Yeni Osmanlılar, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra, Sultan V. Murat'ın padişahlığı sırasında, anayasal monarşiye yatkın olarak düşündükleri şehzade Abdülhamit ile görüşerek, onun padişah olmasını sağlamışlardır. Mithat Paşa tarafından hazırlanan ve büyük ölçüde 1830 tarihli Belçika Anayasasının tercümesi olan anayasa, padişah II. Abdülhamit tarafından gözden geçirildikten sonra, Osmanlı devletinin ilk anayasası olarak, 23 Aralık 1876 tarihinde bir fermanla ilan edilmiştir.

Anayasayla çift meclisli parlamenter sisteme benzer bir hükümet sistemi kabul edilmiştir. Hükümetin yasamaya karşı değil ama padişaha karşı sorumlu olduğu; diğer yandan padişahın yasama ve yürütme üzerinde mutlak etkisinin bulunduğu bu sistem, ancak parlamentolu monarşi olarak adlandırılabilir. Anayasayla birlikte yurttaşlara önemli hak ve özgürlükler tanınmıştır. Ayrıca yargının bağımsız oluşuna, yurttaşların yargısal güvencelerine azami gayret gösterilmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk anayasası olan Kanun-i Esasi, Osmanlı padişahının yetiklerinin başka makam ve organlarca paylaşılması bakımından büyük bir devrimdir. Bununla birlikte, iki temel nedenle Kanun-i Esasi, bir anayasadan beklenen işlevi tam anlamıyla sağlayamamıştır. Öncelikle anayasa, padişahı yasama ve yürütme üzerinde mutlak yetkili kılarak; sultan otoritesini yeterince sınırlandıramamıştır. İkinci olarak, anayasa ilan edilışinden çok kısa bir süre sonra askıya alınmıştır. Uygulandığı esnada zayıf bir etkiye sahip olsa da, demokrasiye geçişte ilk basamak

³⁴ I. Jön Türk Hareketi kastediliyor.

olan anayasanın etkinliği, askıya alınma sürecinin ardından neredeyse tümünden ortadan kalkmıştır. (ERDOĞAN: 38-39)

Anayasanın askıya alındığı ve yasama organının faaliyetlerinin durdurulduğu Osmanlı devletinde, 1908 yılında Selanik'te başlayan, başını II. Jön Türk Hareketi'nin çektiği kalkışma üzerine Kanun-i Esasi, padişah II. Abdülhamit tarafından yeniden yürürlüğe konmuştur. Bu olay Yakın Türk Siyasal Yaşamı'nda, "Hürriyetin ilanı" olarak bilinir. Yapılan seçimlerde üstünlüğu sağlayarak, yönetimi ele geçiren İttihat ve Terakki, 1909 yılında Kanuni Esasi'de değişikliğe gitmiştir. Padişahın yasama- yürütme üzerindeki yetkileri kaldırılarak, taht sembolik bir temsil makamına dönüştürülür. Bu anayasa değişiklikleriyle tam anlamıyla anayasal monarşiye geçiş olur.

Geçiş Dönemi Anayasası

Osmanlı Devleti'nin işgale uğramasıyla, Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu'da ulusal mücadele/kalkışma başlatılmıştır. Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde Ankara'da meclisin kurulmasına karar verilen meclis, Büyük Millet Meclisi adıyla (BMM) 23 Nisan 1920 tarihinde kurulur. Olağanüstü savaş dönemini yönetmek üzere 20 Ocak 1921'de, "1921 Anayasası" olarak da bilinen, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilir. Bu anayasa sadece 23 maddeden oluşan, değiştirilmesi için özel usul kuralları bulunmayan (esnek anayasa) geçiş dönemi anayasasıdır. Savaş döneminde kararların hızlı bir şekilde alınıp uygulanabilmesi için meclis hükümeti sistemi kabul edilmiştir. (ERDOĞAN: 64) Böylelikle BMM tarafından alınan kararlar ile çıkarılan kanunlar, çok hızlı bir şekilde, yine Büyük Millet Meclisi'nin görevlendiği vekiller aracılığıyla uygulanmaktaydı.

1921 Anayasasının iki önemli özelliği bulunmaktadır. Öncelikle birinci maddesinde, "*Hakimiyet bilâkaydü şart milletindir*" diyerek; egemenliğin kaynağını Tanrının padişaha bahşedişinden ziyade, yeryüzüne, milleti oluşturan insanlara ait kabul etmiştir. İkinci önemli özellikse, 1921 Anayasası'nın 1876 Kanuni Esasiyi kaldırmamasıdır. Böylelikle Milli Mücadele döneminde, iki ayrı anayasa birden uygulanmıştır. (TANÖR: 267) Bu anayasa döneminde padişahlık kaldırılmış (1-2 Kasım 1922), Osmanlı Devleti hukuken ve fiilen son bulmuştur. Devlet şekli cumhuriyet olarak kabul edilmiştir (23 Ekim 1923). Hilafet kurumuysa 3 Mart 1924 tarihinde 1921 Anayasasının uygulandığı dönemde sonlandırılmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları

Türkiye Büyük Millet Meclisinde ikinci dönem yasama meclisinin toplanmasıyla birlikte, yeni Türkiye Cumhuriyeti için bir anayasa yapma hazırlığına başlanmıştır. Yeni anayasa Teşkilatı Esasiye Kanunu adıyla, 23 Nisan 1924 tarihinde yürürlüğe girmiştir. 1924 Anayasası adıyla bilinen bu anayasa, artık

geçici bir dönem için değil; yeni kurulan devleti ileriye taşımak gayesiyle hazırlanmıştır. Bir geçici maddeyle birlikte toplam 106 maddeden oluşan 1924 Anayasası, değiştirilemez maddeler içeren ve değişiklikleri özel usule tabi katı anayasa niteliğindedir. 104. maddesiyle hem 1876 tarihli Kanuni Esasi'ye hem de 1921 tarihli Teşkilatı Esasiye Kanununa son vererek, yeniden tek anayasalı döneme geçişi sağlamıştır. 1924 Anayasasıyla parlamenter sistem kurulmak istenmişse de, getirilen hükümet sistemi, meclis hükümet sistemine benzer bazı özellikler taşıdığı için; güçler birliği/ görevler ayrılığı unsurlarına dayalı olarak ifade edilmektedir. (ÖZBUDUN: 31)

1924 Anayasası'nda, "*Türklerin Hukuk-u Ammesi*" başlığında bir bölüm yer almaktadır. 21 maddeden oluşan bu temel haklar- özgürlükler bölümünde; vatandaşlık hakkı, eşitlik, kişi dokunulmazlığı, mülkiyet hakkı, din özgürlüğü, basın özgürlüğü, seyahat özgürlüğü, sözleşme özgürlüğü, çalışma özgürlüğü, seçme- seçilme hakkı gibi hak ve özgürlükler yer almaktadır. 1924 Anayasası, anayasanın üstünlüğü ve kanunların anayasaya aykırı olamayacağı ilkelerini kabul etmekle birlikte; bu ilkeleri fiilen gerçekleştirmeye yönelik bir mekanizma getirmemiştir. Başka bir deyişle, Anayasada anayasa yargısına yer verilmeyişi, bu ilkeleri havada bırakmıştır. Nitekim anayasanın kabulünden sonra, "*İstiklal Mahkemeleri*" adıyla bilinen olağanüstü mahkemelerin kurulmasıyla, anayasada öngörülen bazı hakların çiğnenmesi söz konusu olmuştur. 1924 Anayasası'nda yapılan en önemli değişiklik, 1928 tarihinde, "*Türkiye Devletinin dini, Din-i İslamdır*" ibaresinin anayasadan çıkarılmasıdır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1931 yılında yaptığı üçüncü kurultayında kabul ettiği, "*altı umde*"³⁵ 1937 yılında anayasada temel ilkeler olarak düzenlenmiştir.

1924 Anayasası çok partili hayatı yasaklamamakla birlikte, 1946 yılında Demokrat Parti'nin kuruluşuna kadar, Türkiye'de çok partili siyasi sisteme geçiş teşebbüsleri başarısız kalmıştır. 1950 yılında yapılan seçimlerdeyse, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan itibaren ilk kez iktidar el değiştirmiş, DP'nin on yıl sürecek iktidarı başlamıştır. DP'nin I. hükümetiyle başlayan özgürlükçü ve demokrat politikaları, 1950'lerin sonlarına doğru bir baskı rejimine dönüşmüş; Demokrat Parti halktan desteğini yitirdikçe, muhalefet- sivil toplum üzerindeki baskısını artırmıştır. 27 Mayıs 1960 tarihinde, kendilerine, "*Milli Birlik Komitesi*" (MBK) adını veren, çoğunluğu genç subaylardan oluşan bir grup subayın yönetime el koymasıyla, demokratik siyasi rejim, 1924 Anayasası'yla beraber askıya alınmıştır. (ERDOĞAN: 73-98) 27 Mayıs müdahalesinden yedi ay kadar sonra, Aralık 1960'ta kurucu meclis kurularak, yeni anayasanın yapım çalışmalarına başlanmıştır. Kurucu Meclis, Millî Birlik Komitesi yanında, farklı sayılarda siyasi

³⁵Cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, devletçilik, laiklik ve inkılapçılık.

partiler (CHP ve CKMP), barolar, basın, muhâripler birliği, esnaf kuruluşları, gençlik örgütleri, işçi sendikaları, odalar, öğretmen kuruluşları, tarım kuruluşları, üniversitelerin temsilcileriyle, illerden seçilen üyelerle Devlet Başkanı ve MBK tarafından seçilen üyelerden oluşan, Temsilciler Meclisi'nden meydana gelmekteydi. (DOĞRU: 1998) Kurucu Meclis'in kabul ettiği anayasa metni, 9 Temmuz 1961 tarihinde Türkiye tarihindeki ilk referanduma sunulup halktan, % 61, 7 destek bulunca yürürlüğe girmiştir.

1961 Anayasası ile anayasal düzende çok önemli değişiklikler yapılmıştır. Öncelikle parlamenter sistemden ayırık olan özellikler temizlenerek, saf parlamenter sisteme geçiş yapılmıştır. Parlamento 1876 Kanuni Esasi'de olduğu gibi, çift meclisli - Halk Meclisi ve Cumhuriyet Senatosu - sisteme dönüştürülmüştür. Anayasanın üstünlüğü ve katılığı, kurulan Anayasa Mahkemesi ile pratiğe dönüştürülmüştür. Yargı bağımsızlığını sağlamak üzere Yüksek Hakimler Kurulu (YHK) adıyla, bağımsız idari kurul oluşturulmuştur. Üniversitelere özerklik tanınmıştır. Hak ve özgürlükler, klasik hakların ötesinde, sosyal- ekonomik haklarla, siyasal hakları da kapsayacak şekilde genişletilerek, güvence altına alınmıştır. Demokratik siyasal yaşama ilişkin önemli araçlardan olan ifade özgürlüğü ve örgütlenme özgürlüğü sağlayan düzenlemeler getirilmiştir.

^{vi} 1961 Anayasası ilk kez siyasal partilere anayasal düzeyde korumaya almıştır. 1961 Anayasası, getirdiği özgürlükçü yeniliklerle, çağdaş anayasalar arasında örnek sayılabilecek bir anayasa olmuştur. (SOYSAL; 1997: 60-67)

1961 Anayasasının uygulanmasına başlanmasıyla, çok partili hayatta temsilde adaletsizliklere yol açan, çoğunluk seçim sisteminden vazgeçilmiştir. Nispi temsil sistemi ve çok partili bir siyasal hayatın doğal sonucu olarak, Türkiye güçsüz koalisyon hükümetleriyle tanışmıştır. 1960'ların sonunda dünyada yaygınlaşın sol hareketler ve öğrenci eylemleri Türkiye'de de etkili olmuş, mevcut hükümetler boygösteren kaotik ortamda, düzen sağlamakta güçlük çekmişlerdir. 1971 yılında TSK muhtıra yayınlayarak, hükümeti istifaya zorlamıştır. 1971 ve 1973 yıllarında anayasada bazı önemli değişikliklere gidilmiştir. Bu değişikliklerle anayasada yürütmeyi güçlendirici tedbirler alınmış; memurlara sendika hakkı gibi kimi özgürlükler kısıtlanmış, Devlet Güvenlik Mahkemeleri (DGM) kurulmuş ve askeri vesayeti güçlendirici düzenlemeler yapılmıştır.

1970'lerin ortalarından itibaren Türkiye'de yeniden sokak olayları başlamıştır. Bu dönemde kurulan güçsüz koalisyon hükümetleri, olaylarla başa çıkmakta yetersiz kalmıştır. 1980 yılına gelindiğinde 6. Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk, görev süresi dolduktan sonra görevinden ayrılmış; ancak altı ay süreyle yeni Cumhurbaşkanı seçilememiştir. Bu durum siyasal yaşamda ciddi tıkanıklara yol açmıştır. Bu durum 12 Eylül 1980 tarihinde yapılan askeri darbeyle son bulmuş ve 1961 Anayasası askıya alınarak, Türkiye'de askeri rejimin uygulanmasına tekrar başlanmıştır. 1981 yılında anayasa yapmak üzere kurucu meclis kurulmuştur.

Kurucu Meclis, askeri darbeyi yapan Milli Güvenlik Konseyi ile yine bu kurul tarafından doğrudan veya dolaylı atama yoluyla oluşturulan 160 üyeden mürekkep, Danışma Kurulu'ndan meydana gelmektedir. Hazırlanan anayasa taslağı son olarak Milli Güvenlik Konseyi'nin düzeltmesinden geçtikten sonra, 7 Kasım 1982 tarihinde halkoyuna sunulmuştur. Anayasa hakkında görüş bildirmenin yasak olduğu bu referandumda, 1982 Anayasası, % 91, 3 oyla kabul edilmiştir.

1982 Anayasası'nın oylanmasında normalden ayırık, iki durum söz konusu olmuştur. Bunlardan birincisi, halkoylamasında anayasanın kabul edilmemesi durumunda, hukuk düzeninde akıbetin ne olacağının bilinmemesidir. Nitekim 1961 Anayasası oylanırken, anayasaya, "hayır" çıkması durumunda, anayasanın yeniden hazırlanacağı ve tekrar oylamaya gidileceği açık bir şekilde düzenlenmişti. 1982 Anayasasının yapımında anayasa koyucu, büyük olasılıkla halkı anayasaya, "evet" demeye mecbur bırakmak için, akıbeti meçhul bırakmayı yeğlemiştir. (GÖZLER, 1998: 108) İkinci olarak anayasanın geçici birinci maddesi uyarınca, bu referandum aynı zamanda bir cumhurbaşkanı seçimi olmuştur. Geçici birinci madde (hala yürürlüğünü sürdürmektedir), anayasanın halkoylaması sonucu kabul edilmesi durumunda mevcut MGK Başkanı ve Devlet Başkanı'nın (Kenan Evren), cumhurbaşkanı seçilmiş sayılacağını düzenlemektedir. Diğer yandan 1982 Anayasası, "çıkış garantisi" adı verilen, hükümet darbesiyle, yeni anayasa yapma gücüne erişen asli kurucu iktidarın, geçiş dönemi sonrası normal siyasal yaşama geçildiğinde, hukuki ve cezai olarak sorumlu tutulmasını engelleyici hukuksal düzenlemelere, oldukça geniş bir şekilde yer verilmiştir.

1961 Anayasası'nın uygulanışından ders çıkaran anayasa koyucu, 1982 Anayasasını hazırlarken, öncelikle tıkanıklıkların kolaylıkla çözüleceği bir sistem getirmeyi hedeflemiştir. "Rasyonelleştirilmiş parlamentarizm" adı verilen bu sistemde, yürütme güçlendirilmiştir. (YAZICI: 37-38) Yasama faaliyetlerini yavaşlatan bir mekanizma olarak iki meclisli yasama organı, teke indirilmiştir. Askeri vesayeti artırıcı düzenlemeler yanında, askeri rejimden demokratik sisteme geçiş aşamasını düzenleyen geçici maddeler, anayasaya dâhil edilmiştir. Üniversitelerin özerkliği sınırlandırılarak Yükseköğretim Kurulu (YÖK) kurulmuştur. 1982 Anayasası temel hak ve özgürlükleri oldukça geniş bir şekilde düzenlemiştir. Anayasanın ikinci kısmı, "Temel Haklar ve Ödevler" başlığını taşımaktadır ve toplam 59 madde şeklinde düzenlenmiştir. Temel hak-özgürlüklerle ilgili önce genel ilkelere, özellikle hak-özgürlüklerin nasıl sınırlandırılacağına yer verildikten sonra, üç bölüm halinde haklar, özgürlükler ve ödevlere yer verilmiştir. Anayasa koyucunun hak-özgürlükleri düzenlerken genel olarak, "Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi" ile Jellinek'in sistematüğinden yararlandığı anlaşılmaktadır. Anayasada özgürlüklerin düzenlenmesinde çok ciddi problemler olmamakla birlikte, bir maddede hak ve özgürlüğe kısaca yer verdikten sonra, hangi durumlarda bu özgürlüklerden yararlanılamayacağını ayrıntılı

biçimde düzenlenmesi dikkat çekmektedir. Anayasa adeta, hak ve özgürlüklerle siyasal otorite dengesinde, tercihini siyasal otorite lehinde kullanmıştır. (ÖZBUDUN: 64-66) 1982 Anayasası kazüistik yöntemle yapılmıştır. Bu durum değişen koşullara çabuk ayak uydurulmasını engellediği gibi, anayasa tartışmalarının devamlı gündemde olmasıyla siyasal istikrarsızlığa da neden olmaktadır.

1982 Anayasası'nın kabulünden günümüze çok sayıda değişiklik yapılmıştır. Bununla birlikte 1995, 2001, 2007 ve 2010 yılındaki değişiklikler çok sayıda maddeyi içermektedir. Özellikle 2007 değişiklikleri, Türkiye'deki mevcut hükümet sistemiyle doğrudan alakalı bir değişim olmuştur. Cumhurbaşkanı'nın iki türlü bir seçimle doğrudan halk tarafından seçilip en fazla iki dönem, beş yıllığına görev yapması kabul edilmiştir. Böylelikle parlamenter sistemden, "yarıbaşkanlık" sistemine yaklaşıldığı ileri sürülebilir. Türkiye'de 1982 Anayasasının kabul edildiği tarihten itibaren, anayasanın anti-demokratik olduğu yönünde iddialar ileri sürülmüştür. Bugüne kadar yapılan değişikliklerle anayasanın ilk halinden önemli ölçüde değişiklik yapılmıştır. Buna rağmen mevcut anayasa üzerindeki tartışmalar sona ermemiştir. Özellikle 2007 yılından itibaren Türkiye'de, "sivil irade" tarafından hazırlanacak yeni bir anayasanın kabulüyle ilgili tartışmalar devam etmektedir. (GZÖLER, 2008: 407) Ancak, bu kadar çok değişikliğe uğramış bir Anayasa'nın, 1982 Anayasası olarak adlandırılmayacağına, dolayısıyla halihazırdaki anayasa metninin, "klasik anlamda darbe anayasası" sayılmayacağı yönünde itirazlar da seslendirilmektedir.

Temel Haklar ve Kamu Özgürlükleri

Toplum ve devlet oluşmadan önce, insanlar alabildiğine özgür bir yaşama sahipti. Toplumun oluşması, toplum yaşantısını düzene sokacak toplumsal normların belirmesiyle birlikte, sonsuz özgürlük hali de sona erdi. Toplum adına, bireyi uymaya zorlayan her bir kuralın varlığı, bireyin bu konudaki iradesine sınırlama oluşturmaya başladı. Başka bir deyişle, bir şeyi yapmayı veya yapmamayı emreden kurallar karşısında birey, eskiden mutlak olarak var olan tercih etme gücünü yitirdi. Toplu yaşam, o topluluktakilerin ortak iyiliğine bazı kabul ve tavizleri zorunlu kıldı. İnsanlar haklarının büyük bir kısmından, toplum olarak yaşamanın getireceği avantajlar uğruna feragat ederek, bunları bir üst kurula devretmişlerdir, böylelikle devlet kurumsal bir varlık olarak ortaya çıkmıştır. (HOBBS, 1995: 127-131) Bu bağlamda devlet tarafından konulan ve toplum hayatını düzenleyen, kurallar bütününe "hukuk" denir. (MUMCU, 1992: 3) Hukuk düzeni, toplumsal yaşantıda barış, güvenlik ve özgürlüğü sağlama bakımından önemli işleve sahiptir. Bireylerin biyolojik ihtiyaçlarından, ekonomik ihtiyaçlarına birçok gereksinimini karşılamasına yardımcı olur. (ARAL, 2007: 18)

Bireylerin diğer bireyler ve devlet ile olan ilişkileri karmaşıklıştıkça, devletlerin ortak iyiliği sağlamak için koyduğu kurallar öylesine yaygınlaştı ki; neredeyse insan hayatının her alanı, devletin koyduğu hukuk kurallarıyla bağlandı. Devlet koyduğu kuralları zorla uygulayacak bazı mekanizmalar geliştirmeyi ihmal etmedi. Devletin ortaya çıkışından itibaren, tarih boyunca insan-devlet ilişkisinde pek bir değişme olmadı. Başka bir anlatımla, kent devletlerinden imparatorluklara, feodal derebeyliklerden merkezi krallıklara değin; hep devlet mutlak kural koyucu, halk ise bu kurallara uymak zorunda olan topluluk olarak görüldü. Devletin insan üzerinde sınırsız tasarrufta bulunabileceği düşünülürken; insanın devlet karşısında hakka sahip olduğu uzun süre dile getirilmedi/ getirilemedi. Devlet yönetimine egemen olanların, uyruklarına bazı haklar tanınması bir zorunluluk olarak değil, ancak bir lütuf, ahlaki güzellik olarak görülmüştür. (HOBBS: 133)

İlkçağ Çin uygarlığı'nda imparatorun, halkın refah ve mutluluğu için çalışması ahlaki bir yükümlülük sayılmıştır. Kendisine çok sayıda taraftar toplayan Konfüçyüs, tüm insanların eşit olması gerektiği düşüncesindedir. (ÜNAL, 1997: 23) Kastlardan oluşan bir toplumu olan Hindistan'da dışarıdan gelen farklı din ve milliyetlerden insanlara hoşgörü ile bakılmasına karşın, farklı kasta mensup bireylerin birbirileri değerlendirışı hoşgörülü değildir, daha alt kastlar üst kastların baskısı- sömürsü altındadır. Başta eşitliğin söz konusu olmadığı ilkçağ Hint uygarlığında insan haklarından bahsedilemez. Düşünür Buda bu toplumdan çıkmış bir soylu olmasına rağmen eşitliği ve insan sevgisini savunmuştur. Ancak Budizm'in kast sistemini ortadan kaldırması mümkün olmamıştır. (MCNEILL: 106)

Bugünkü Batı siyasetinin çekirdeğini oluşturan Antik Yunan kent devletlerinde, tarihte o zamana kadar görülmemiş, özgür düşünce- davranış ortamı doğmuştur. Bu dönemde ideal devlet düzeni felsefeciler tarafından sorgulanmaya başlanmış, yöneticilerin yasalara uyması ve yasanın üstünlüğü üzerinde sıklıkla durulmuştur. (GÖZE, 2009) Yunan kentlerinde gerek çeşitli düzeyde insan ilişkileri gerekse devlet-insan ilişkisi yasayla düzenlenmeye başlamıştır. "*Hukuk devrimi*" olarak adlandırılabilir çok önemli bir yenilik; siyasal iktidarın insan yapısı yasalar ile sınırlandırılmaya başlanmasıdır. O dönemde Stoacılar, tarafından benimsenen eşitlik ve kardeşlik düşüncesi, tabii hukuk anlayışı olarak modern insan haklarının felsefi temelini oluşturur. (AĞAOĞULLARI, 2009: 27-29) Antik Yunan kültürünün üzerinde yükselen Roma Uygarlığı'nda, devlet yönetimi modern anlamıyla hukuka dayanır ve devleti oluşturan bireylerin hepsi, devlet hayatına doğrudan katılır. Bireylere tanınan siyasal özgürlükler, gelişmiş hukuk sistemiyle Roma Devleti, hukuk devleti olma ve demokrasi yolunda önemli adımlar atmıştır.

İlkçağ uygarlıklarının genel özelliği toplumun, soylular, halk ve köleler olmak üzere üç sosyal tabakadan oluşmasıdır. Hepsinde üst tabakadan başlayarak, bireylerin devlet karşısındaki hakları giderek azalır. Kölelerin hiçbir zaman sosyal, siyasal veya ekonomik hakları olmamıştır. Bireylere siyasal haklar, ilk önce Antik

Yunan³⁶ sitelerinde tanınmış, Roma'da, bir süre demokrasi rejimi benimsenmiştir. En demokratik kabul edilen bu iki uygarlıkta dahi kölelik kurumunun devam etmesi, soyluların olması insanlığın köleliğinin kalktığını ve siyasal eşitliğin sağlandığını görmesi için daha çok zaman geçmesi gerektiğini gösterir. Ortaçağda insan hakları açısından en önemli gelişme İslam dininin ortaya çıkıp yayılmaya başlamasıdır. Bir süre cumhuriyetçi uygulamaların da yaşandığı İslam Devleti'nde, kişilere iktisadi- sosyal özgürlükler tanınmıştır. İslam'ın özünde insanların eşit ve kardeş olduğu yatmasına karşın, kadın-erkek eşitliği konusu, kölelik kurumunun kaldırılmasının son derece geç ve sorunlu bir süreçte yol açması, bu dinin teorisiyle pratiği arasında çelişkinin gözlemlenmesine yol açmaktadır. (TANILLI, 1996: 28)

İnsan Hakları Düşüncesinin Tarihsel Gelişimi

Ortaçağda ve dünya tarihinde insanlara somut bir takım haklar tanıyan ilk hukuki belge, İngiliz aristokratlarının 1215 yılında kralları, "Yurtsuz John"a zorla kabul ettirdikleri "Magna Carta Libertum"dur. Adı geçen belgede kişilerin can ve mal güvenliğine sahip oldukları belirtilerek, bu haklar kralın keyfi müdahalesine karşı korunmuştur. Yeniçağ'a gelindiğinde, bu belgeyi sırasıyla izleyen, "Petition of Rights (1628), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689), Act of Settlement (1701) " la özgürlüklerin sınırları genişletilir. Kralın iktidarı yasal çerçeve içine alınarak, onun kişi hak- özgürlüklerine saygı göstermesi sağlanır. Aydınlanma çağına kadar insanın onur ve değerinin korunmasını belirten çeşitli görüşler ortaya atılmasına karşın, bu görüşler hiçbir zaman 17. yüzyılda olduğu gibi açık- sistemli öğreti niteliği kazanmamıştır. İngiliz filozof Locke tarafından geliştirilen, "Bireysel Haklar Öğretisi" adı verilen öğretiye göre, insanlar toplum yaşamına geçmeden önce tam ve mutlak bir şekilde özgürdürler. Sonradan aralarında sözleşme yaparak siyasal topluluğu meydana getirdiler ve topluluğun devam edebilmesi için gerekli ölçüde özgürlüklerinin bir kısmından feragat ettiler. (TANILLI: 162) Ancak bu özgürlüklerinin bir kısmı, devletin kuruluşundan sonra da kendilerinde kaldı. İnsanların devletten önce ve onun hukukundan üstün bir takım doğal hakları vardır. Bu nedenle devlet kendisine bağışlanmamış, kendinden önce var olan bu doğal haklarla bağlı olup onlara saygı göstermek zorundadır. (GÖZE: 162-165) İnsanların kendilerinde mahfuz (saklı) olan hakları vardır. Bu saklı haklar, devletin müdahale alanının içinde değildir. Hak- özgürlükler insanın

³⁶ Yine de Antik Yunan'da bireylere sağlanan haklar, ülkeyi birlikte yönetme pratiğiyle sınırlıdır. Yurttaş sıfatına sahip, küçük bir azınlık arasında tecrübe edilen doğrudan demokrasi uygulaması tüm Antik Yunan tarihinde yaygın olmadığı gibi bu medeniyet boyunca, bireye kamu alanında kendisini savunacak yeterli haklar, Antik Yunan tarihinde günümüzdeki gibi bir sivil toplum anlayışı bulunmaması nedeniyle verilememiştir. Özellikle Antik Yunan'ın başat kuramcıları Sokrates, Platon ve Aristoteles'te, çağdaş insan haklarını andırabilecek derinlikte bir düşünsel birikim bulunmadığı belirtilmelidir.

insan olarak doğmasıyla birlikte kazandığı, devlet dâhil kimseye devredemeyeceği ve vazgeçemeyeceği haklar olarak formüle edilmiştir.

Bugün kullandığımız anlamda insan hakları, doğal hukuk (haklar) anlayışının sonucu olarak doğmuştur. (ERDOĞAN, 2007: 29) Öncesinde Eski Çin'de, İyonya'da, Hıristiyanlıkta, İslam toplumlarında kimi insan hakları vurgularına rastlamak mümkündür. Buna karşın, insan haklarının devlete karşı/ bireye atfen sistematik bir şekilde açıklanması ve buna devletin uyma yükümlülüğünün bulunduğu ileri sürülmesi, modern Batı düşüncesinin sonucudur. Başka bir deyişle, modern anlamıyla insan hakları, aydınlanma ve reform hareketleriyle insanın birey olarak ön plana çıkması, uzlaşma- hoşgörü adabıyla iktidarın dünyevileşmesi ve hümanizmanın (insancılık) ürünüdür. 18- 19. Yüzyıllar insan hakları elde etme ve bunların anayasalarda yer alması için siyasi mücadelelerle geçen bir dönemdir. İnsanların temel hakları önce İngiltere'de, 1689 tarihli "*Bill of Rights*" (Temel Haklar Bildirgesi) aracılığıyla tek tek sayılıp kralın parlamentodan onay almaksızın, bunlara dokunamayacağı öngörülmüştür. Bu belge, 12 Haziran 1776 tarihli Virginia Anayasası'nın başında da yer almış, diğer Amerikan kolonilerince benimsenerek "*Amerikan Bağımsızlık Bildirisi*"nin altyapısına kaynaklık etmiştir.

Kişi güvenliği, düşünce ve vicdan hürriyeti, mülkiyet hakkı gibi klasik hak- özgürlüklere yer veren Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nden sonra, Fransız Devrimi'ni gerçekleştiren devrimciler, insan haklarının sağlanması/ korunması yönünde bazı siyasal ilkeleri zorunlu görürler. 1789 tarihli Fransız "*İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi*"nde doğal, devredilmez, vazgeçilmez, kutsal hakların olduğu ilan edilir; özgürlük, mülkiyet hakkı, düşünce ve vicdan özgürlüğü gibi birçok hak- özgürlük belli sistematik olmaksızın sıralanır.

19. yüzyılın başından başlayarak, insan hakları ilkelerine bildirilerde ya da anayasa metinlerinde yer verilerek diğer milletlerce de kabul ve ilan edilmiştir. Temel haklar olarak da tabir edilen klasik hakların ötesinde, sosyal- ekonomik haklardan ilk kez 1793 Fransız Anayasası'nda söz edilmiş; ancak sosyal- ekonomik haklar, sistemli olarak ilk kez 1919 tarihli Weimar Anayasası'nda yer bulmuştur. 1946 Fransız ve 1948 İtalyan Anayasası'nda iktisadi haklara geniş yer verilirken, II. Dünya Savaşı sonrası bu yönde gelişmeler hızlanır.

İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları

İnsan hak ve özgürlüklerinin kuramsal alandan çıkıp, uygulama alanına girmesi ve etkin bir güvence sistemine kavuşturulması, büyük acılarla sonuçlanmış iki dünya savaşının yaşandığı 20. yüzyılda önemli hale gelmiştir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'nın neden olduğu acılar, insana insan olarak değer verilmesi, insanlar arasındaki eşitliği reddeden düşüncenin yeniden ortaya çıkmaması için

insan haklarına saygılı bir düzenin kurulması zorunlu görülmüştür. İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD Başkanı Roosevelt ve İngiltere Başkanı Churchill'in 14 Ağustos 1941'de yayınladıkları Atlantik Bildirisi'yle, 1 Ocak 1942'de Mihver Devletleri'ne karşı savaşan yirmi altı devletin imzaladıkları, Birleşmiş Milletler Bildirisi uluslararası barışın ve güvenliğin sağlanması, ülkelerin dış politikalarını uzlaştıran bir merkez olması açısından Birleşmiş Milletler'in kurulmasında önemli adımlar olmuştur. (GÖLCÜKLÜ- GÖZÜBÜYÜK, 2002: 4) (KAPANİ, 1996: 19-22)

26 Haziran 1945 günü San Fransisco'da elli ülke tarafından imzalanan ve Türkiye'de 15 Ekim 1945 tarihli 4801 sayılı yasayla kabul edilen, "*Birleşmiş Milletler Antlaşması*"nın, 1. maddesinde, "*Uluslararası sorunların çözümü ve ırk, cinsiyet, dil ya da din farkı gözetmeksizin insan haklarına ve temel özgürlüklere saygı gösterilmesi yolunda uluslararası işbirliği sağlamak temel amaçtır*" denilmiştir. Antlaşmanın değişik bölümlerinde, insan haklarına ve temel özgürlüklerine inanç, saygı- bağlılık temaları tekrar tekrar dile getirilmiştir. (KAPANİ: 22) Özgürlük- haklar antlaşma maddelerinde yer almasına rağmen örgütün Ekonomik ve Sosyal Konseyi bununla yetinmeyerek, bu hakların neler olduğunu ortaya koymak maksadıyla, 1946 yılında komisyon kurmuş; komisyon görevini iki yılda tamamlayarak Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na sunmuştur. Genel Kurul bu tasarıyı, 10 Aralık 1948 tarihinde İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi olarak kabul ve ilan etmiştir.

Bildiride klasik hak- özgürlükler olarak adlandırılan kişi özgürlüğü, siyasal katılıma yönelik hakların yanında, insanı toplum içinde insanca yaşatacak, temel ihtiyaçların esaretinden kurtaracak ekonomik, sosyal ve kültürel haklara (22. ve 28. maddeler arasında) yer verilmiştir. Böylece insanın refah ve mutluluğunun sağlanmasında klasik kişi hak- özgürlüklerinin, çağdaş, ekonomik, sosyal hak- özgürlüklerle bütünleşmeden sağlanamayacağını evrensel boyutlarda vurgulamıştır. ^{vii} Evrensel Bildirge, insan haklarına uluslararası boyutta yer vermesi sebebiyle, insanlık tarihinde çığır açmış olmakla birlikte, hak- özgürlüklerin ihlalinde ne yapılacağını hükme bağlamamış; daha doğrusu bir kontrol ve yaptırım mekanizması getirmemiştir.

BM İnsan Hakları Komisyonu, bağlayıcı niteliği olan, klasik kişi hakları ve siyasal haklarla ekonomik, sosyal ve kültürel hakları içeren iki ayrı sözleşme hazırlamıştır. Komisyonun yaklaşık yirmi yıllık çalışma sonucunda hazırladığı, "*ikiz*" sözleşmeler, 16 Aralık 1966'da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda kabul edilmiştir. Bunlardan ilki "*Kişisel ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme*"³⁷, yaşama, işkence, kötü muamele görmeme, özel yaşamın korunması,

³⁷ International Covenant on Civil and Political Rights

din- düşünce özgürlüğüyle seçme-seçilme hakkı konularında hükümler içermektedir. En önemli yenilik sözleşmeye taraf devletlerin insan haklarını ihlal edip etmediğini denetleyen bir mekanizma olarak "*İnsan Hakları Komitesi*"nin kurulmasıdır. Sözleşme ancak 23 Mart 1976'da onaylanarak yürürlüğe girmiştir. İkincisi ise, sağlık, eğitim, kültürel hayatı geliştirme, sendika kurma, sosyal güvenlik ve ailenin korunması haklarını kapsayan, Ocak 1976'da yürürlüğe giren "*Birleşmiş Milletler Ekonomik, Toplumsal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi*"³⁸dir. (KAPANI: 29-42)

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve bu iki ana sözleşme dışında; savaş suçlarına, insanlığa karşı işlenen suçlara ilişkin sözleşmeler zaman içinde devreye girmiştir. Ayrıca işkence- keyfi tutuklamaya, kölelik- angaryaya, insanlar arasında ayırım gözetilmesini önlemeye, halkların kendi kaderini belirleme hakkına yönelik, sosyal- siyasal nitelikte çeşitli sözleşme ve bildirimler Birleşmiş Milletler tarafından yapılan çalışmalar sonucunda kabul edilmiştir. (ÜNAL: 141-142) BM dışında birçok devletin bir araya gelerek kabul ettiği çok sayıda bölgesel insan hakları sözleşmesinden söz etmek mümkündür. Amerika kıtasında Amerika Kıtası Devletleri Örgütü Şartı (1948) ve Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi (1969) kabul edilmiştir. Amerika İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde bir mahkeme ve insan hakları komisyonu kurulmuştur. Afrika kıtasındaysa, 1981 Nairobi Zirvesi'nde Afrika İnsan Hakları Şartı kabul edilmiştir. Şarta bağlı olarak iki organ kurulmuştur. Bunlar Afrika İnsan Hakları Komisyonu'yla Devlet ve Hükümet Başkanları Konferansı'dır.

Avrupa İnsan Hakları Koruma Mekanizması

II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa'da bütünlüğün, barışın sağlanması, ekonomik ve siyasal gelişme için birlik oluşturmak; ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel, hukuksal ortaklık kurmak, insan hakları- özgürlüklerini koruyarak geliştirmek maksadıyla, 5 Mayıs 1949 tarihinde kurulan Avrupa Konseyi'ne üye devletler, Londra'da imzalanan bir antlaşmayla, kendi aralarında harekete geçip, bir sözleşme yapmayı kararlaştırmışlardır. (GÖLCÜKLÜ-GÖZÜBÜYÜK: 10) Bunun üzerine kısaca Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi adıyla bilinen, "*İnsan Haklarının ve Özgürlüklerinin Korunmasına İlişkin Sözleşme*"³⁹ 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanarak, 3 Eylül 1953'de yürürlüğe girmiştir. Bu sözleşme Evrensel Bildiri'den farklı olarak hak- özgürlükleri kapsam bakımından daha dar tutmuş, ancak genel formüllerle yetinmeyerek, hak- özgürlükleri mümkün olduğu kadar geniş ve somut bir biçimde tanımlayıp sınırlarını belirleme yoluna gitmiştir.

³⁸ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

³⁹ European Convention on Human Rights

Kuşkusuz en önemli fark ise, sözleşmenin kapsadığı hak ve özgürlüklerin korunmasını sağlamak maksadıyla getirdiği denetim mekanizmasıdır. ^{viii} Bu sözleşme yalnız insan haklarını koruyan bir belge değil aynı zamanda Batı demokrasisini somutlaştıran bir belgedir. Başlangıçta imzalanan sözleşmenin yanısıra, çeşitli zamanlarda kabul edilen ek protokollerle yeni hak ve özgürlükler kabul edilerek, sözleşmenin kapsamı genişletilmiştir. Bunda İnsan Hakları Komisyon ve Divanı'nın içtihatları önemli ölçüde etkili olmuştur.

Sözleşmenin hakların korunmasını sağlamak için getirdiği denetim mekanizmasında başlangıçta üç organ yer almaktaydı. Bunlar; İnsan Hakları Komisyonu, İnsan Hakları Mahkemesi (Divanı), Bakanlar Komitesi'dir. Gerek denetim mekanizmasını hızlandırmak ve tamamen yargısal kılmak, gerekse zaman/ışlemden tasarruf sağlamak amacıyla, 1950 Sözleşmesi'nin kurduğu sistemde, Kasım 1998'de yürürlüğe giren 11 No'lu Ek Protokol'le değişikliğe gidilerek, Avrupa İnsan Hakları Komisyonu'yla Divanı kaldırılmış, bunların yerine devamlı görev yapan AIHM getirilmiştir. AIHM gerek devlet gerekse bireysel başvuruları kabul etmede, sözleşmenin yorum- uygulamasına ilişkin tüm hususlarda tam yetkiye sahiptir. Bireysel başvuru hakkı sözleşmeye taraf devletin iznine bağlı olmaktan çıkarılmış, AIHM'ne doğrudan başvuru hakkı tanınmıştır. Bireysel başvuruyu kabul koşulları kısaca şu şekildedir:

- a) Başvuru konusunun sözleşme kapsamına girmesi,
- b) İç hukuktaki başvuru yollarının tümünün tüketilmiş olması,
- c) Başvurunun hukuki dayanaktan yoksun olmaması,
- ç) Başvuru hakkının kötüye kullanılmaması,
- d) İç hukuk yollarının kullanılmasından itibaren başvurunun en fazla altı ay içerisinde yapılması.

AIHM, komiteler, daireler ve Büyük Daire halinde çalışmaktadır. Komiteler 3, daireler 7 ve Büyük Daire 17 yargıçtan oluşur. Komitenin yetkisi başvurunun kabul edilmezliğine ve davanın düşmesine karar vermekle sınırlıdır. Komitenin kabul ettiği dava bir daireye gelir ve dairede usul ve esas bakımından incelenir. Bir dairenin kararından sonra dava Büyük Daire tarafından incelenir, verilen kararlar kesindir. AIHM'nin kesinleşmiş kararına uymak zorunludur. Bunun yerine getirilmesinden Bakanlar Komitesi sorumludur. AIHM, esas hakkında karar verirken, öncelikle başvuru konusu maddenin davaya uygulanıp uygulanamayacağına ve davalı devletin hak- özgürlüklere müdahale yapıp yapmadığına bakar. İkinci olarak, müdahale varsa bunun; kanuniliğini, meşru bir amaç taşıyıp taşımadığını, ölçülülük ilkesine uygunluğuyla demokratik toplumda gerekli olup olmadığını inceler. (GÖLCÜKLÜ-GÖZÜBÜYÜK: 11-123) AIHM davayı çok çeşitli şekillerde sonuçlandırabilir. İnsan hakları ihlali olup/olmadığına karar verebileceği gibi, davalı tarafın tazminat ödemeyi kabul etmesi durumunda,

davanın her aşamasında dostça çözüme gidilebilir. Davanın sonunda devletin hak ihlali yaptığına karar verirse, tazminata hükmedebilir. Bunun dışında bir karar şekli yoktur. Başka bir deyişle, davalı devlete tazminat dışında yaptırım uygulayamaz. AIHM'nin kararları sadece davacıyla ilgili devleti bağlar; kararların herkesi bağlayan (erga omnes) bir etkisi yoktur. (KAPANI: 65-67)

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ni sosyal- ekonomik yönden tamamlayan ve 26 Şubat 1965'te yürürlüğe giren belge, Avrupa Sosyal Şartı⁴⁰ adını taşır. Çalışma, toplu sözleşme, sendika kurma, grev, sosyal güvenlik hakkı, ailenin, çalışan kadın ve çocukların korunması, sosyal yardım, göçmen işçilerin sosyal yardımlardan yararlanması gibi konuların yer aldığı sosyal- ekonomik haklar, çağımızın anlayışına uygun olarak düzenlenmiştir. AGİT bünyesinde insan hakları alanında yoğun çalışmalar yapıp bir dizi kararlar alınmıştır. Bunları şu şekilde sıralanabilir: Helsinki Sonuç Belgesi (1975), Madrid İzleme Toplantısı (1983), Viyana İzleme Toplantısı (1989), Kopenhag İnsani Boyut Toplantısı (1990), Paris Şartı (1990), Moskova İnsani Boyut Toplantısı (1991), Budapeşte Zirve Bildirisi (1994), Lizbon Zirve Bildirisi (1996). (AKINTÜRK, 1991: 27)

İnsan Hakları Konusunda Temel Kavramlar

İnsan haklarıyla ilgili çeşitli kavramlar, kimi zaman birbirine karıştırılmaktadır. Özellikle hak- özgürlük çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu sebeple adı geçen iki kavramı birbirinden ayırmak gerekir. Hak, hukuk düzeni tarafından kişilere tanınmış olan yetkililerdir. (KABOĞLU, 1998: 32) Özgürlük ise, bir şeyi yapıp yapmamakta serbest olmak demektir. Özgür insan, iradesini serbest kullanabilen, istediğini yapabilme gücü olan insandır.

Hak, hukuk tarafından korunan, korunma nedeniyle sahibine yararlanma yetkisi tanıyan bir çıkardır. Hak hukuk tarafından tanınır, sınırları, konusu, kullanma şekil ve koşulları hukukla düzenlenir. Hukukun hak olarak saymadığı bir öncelik hak olamaz. Hak olarak öne sürülen talebin kabul edilmesi, mevcut hukuk sisteminin iç mantığıyla uyum sağlamasına bağlıdır. Özetle, hukuk toplum bireylerine bir yetki tanır, bireylerin bu yetkiyi kullanmaları ya da hukuk düzeninden korunmasını istemeleriyle hak ortaya çıkar.

Özgürlük, dilimizde iki ayrı anlamda kullanılmaktadır. Birincisi, herhangi bir kısıtlamaya veya zorlamaya bağlı kalmaksızın düşünme- davranma durumu; bağımsızlık, hürriyet anlamında, İngilizce "freedom" kelimesinin karşılığıdır. Kamu özgürlükleri bakımından önemli olan anlamıysa, insanın her türlü dış etkilerden bağımsız olarak kendi istencine, kendi düşüncesine dayanarak karar vermesi durumu, bir şeyi yapıp yapmama serbestisidir. Özgürlük hukukça

⁴⁰ European Social Charter

yasaklanmamış, yasal ve serbest olandır. Kişi, şu ya da bu biçimde karar verme-davranma iradesi doğrultusunda yapma veya yapmama yetkisine sahip olduğu zaman özgürdür. Hak pozitif edimle gerçekleşir. Başka bir deyişle, bir kimsenin hakkını kullanabilmesi için karşı tarafın (veya devletin) olumlu bir eylemde bulunması gerekir. Örneğin kişi mezun olma hakkı elde etmişse, artık okul idaresinden diploma isteme hakkına sahiptir ve bu hak ancak idarenin diplomayı hak edene vermesiyle gerçekleşir. Özgürlük ise, hakkın aksine negatif edimle gerçekleşir. Bir kimsenin bir özgürlüğü yaşayabilmesi için o kişiye dokunulmaması, yapmak istediğine engel olunmaması gerekir. Dolayısıyla özgürlük muhatabın (ya da devletin) engel olmamasıyla, dokunulmamasıyla gerçekleşir. (GÖZLER: 394)

Hak- özgürlükle ilgili diğer bir ayrım da hakkın somut, özgürlüğün soyut oluşudur. Hak sınırları belirli, artık hak sahibinin ileri süreceği somut durumdur. Buna karşın özgürlüğün sınırları belli olsa da içeriğini doldurmak özgürlüğü kullanana kalmaktadır. Örneğin, miras hakkına sahip birinin miras olarak ne alacağı bellidir ve hak sahibinin bunu belirlemede yetkisi yoktur, ancak sınırları belli olan bu hakkı talep etme yetkisi bulunmaktadır. Özgürlüğün nasıl kullanılacağını kişi kendisi belirler. Örneğin, dini anlamda bir şeye inanıp inanmamak veya neye inanacağını belirlemek tamamen kişinin kendisine kalmıştır. Başka bir örnekle seyahat özgürlüğünde nereye gideceğine, hangi vasıtayla gideceğine kişinin kendisi karar verir. Hakkın mahkeme önünde ileri sürülebilme özelliği vardır.

Özgürlüklerde ise, özgürlük ancak hak konumuna geçtiği yani ihlali söz konusu olduğu zaman mahkeme önünde sürülebilir. (KABOĞLU: 12-13) Herkes adil yargılanma hakkını kullanmak için mahkemeye başvurup bu hakkını isteyebilir veya güvenlik hakkı haksız yakalamayla ihlal edilmişse, mahkemeye itirazda bulunabilir. Ancak parası olmadığı için seyahat özgürlüğünü kullanamayan birinin, özgürlüğünü kullanmamasından dolayı mahkemeye gitmesi söz konusu olamaz.

Kullanım açısından hak iki şekilde sonuçlanabilir. Kamu hakları yani vatandaşın devlete karşı hakları birey tarafından ya kullanılır ya da devlet tarafından bireye kullanırlmaz. Örneğin birey işkence görmeme hakkını kullanır ya da devlet tarafından bu hak ihlal edilerek kullanırlmaz. Bir üçüncü şık yoktur. Oysa özgürlükte birey açısından bir şık daha eklenir ve özgürlüğün kullanımında üç sonuç ortaya çıkar. Özgürlükler, birey tarafından kullanılır/ kullanılmayabilir. Devlet özgürlüğü kısıtlayarak kullanırlmaz. Örnek olarak seyahat özgürlüğü olan bireyin, bu özgürlüğünü kullanıp seyahat etme hakkı vardır. Aynı birey, özgürlüğünü kullanmamakta serbest davranabilir.

Özgürlük, bütün hakların ortak kökenidir; haklar ise özgürlükleri sağlamak için kişiye hukukça tanınan meşru yetkililerdir. Hak daha çok özgürlüğün usulü

güvencesi ve gerçekleşme aracı olarak nitelendirilebilir. Özgürlük bireyin eylemleriyle kullanım alanına geçmesi sırasında hakka dönüşür. Hali hazırda kullanılmayan özgürlük hak değildir. İnsan hakları söz konusu olduğunda, hak- özgürlük dışında, "insan hakları", "kamu özgürlükleri", "kişi hakları/kişi özgürlükleri", "temel haklar", "vatandaş hakları" gibi farklı tabirler kullanılmaktadır. İnsan hakları, bütün bu terimler arasında en genel anlam taşıyandır. İnsan hakları, teorikte insanlara tanınması istenen, geniş haklar listesini içeren bir idealdir. Kamu özgürlükleri ise, insan haklarının pozitif hukukta somut bulmuş, yani devletin bireylere tanıdığı hak- özgürlüklerdir. Başka bir deyişle, insan hakları idealinin gerçekleşmiş kısmıdır. (ERDOĞAN: 83) Vatandaş hakları, pozitif hukuk tarafından sadece vatandaşlara tanınan haklardır. Örneğin seçme/ seçilme hakkı, siyasi parti faaliyeti tipi özgürlükler, sadece vatandaşlara tanınır. Kişi hakları veya temel haklar terimi ise, negatif statü haklarını, yani devletin dokunmamasıyla gerçekleşen hakları ifade eder.

İnsan Haklarının Özellikleri

İnsan hakları, hak- özgürlük kavramlarıyla yakın ilişki içinde olmakla birlikte, bazı özellikler taşıması itibariyle onlardan ayrılır. İnsan hakları da bir tür haktır, ancak taşıdığı bazı özellikler itibariyle, medeni hukuktaki haklardan ayrılmaktadır. Diğer haklardan farklı olarak, insan hakları evrensel, doğuştan gelme, toplum öncesi, vazgeçilmez, bireysel ve devlete karşı ileri sürülebilir olma özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. (ERDOĞAN: 84) Öncelikle insan hakları evrenseldir. Irkı, dili, dini, sosyal ve ekonomik kökeni, kültürel özellikleri ne olursa olsun bütün insanlar, zamana- mekana bağlı kalmaksızın haklara sahiptir. Ayrıca insan haklarının kültürel farklılıklar veya uyumsuzluklar öne sürülerek, tanınmaması düşünülemez.

İnsan hakları, insanların doğuştan sahip oldukları, insan kişiliğinden ayrılamaz, dokunulamaz, devredilemez ve vazgeçilemez haklardır. Doğuştan olma özelliğinin bir sonucu olarak, insan hakları toplum öncesidir. İnsanlar bu hakları bir topluma üye olmakla değil, sağ ve canlı insan olmakla kazanırlar. Diğer yandan insan hakları doğrudan bireye bağlı olarak ortaya çıktığından vazgeçilmez ve devredilmezdirler. İnsan haklarının kullanılması bir ödeve bağlanamayacağı gibi, koşullanamaz, pazarlık konusu yapılamaz. Bu anlamda insan haklarının kullanılması mutlak bir özellik taşır. Sınırlandırılması, hak ve özgürlüklere tecavüz oluşturmamasına neden olur.

Son olarak insan hakları devlete karşı ileri sürülebilir. Nitekim insan hakları düşüncesinin ortaya çıkışı, insan üzerinde mutlak gücü olan iktidarı sınırlandırarak, bireylere devletin dokunamayacağı özgürlük alanı açmaktır. Bu sebeple bireyler arasındaki hak sorunları, insan hakları kapsamında değildir. İnsan hakları doğrudan

devlete karşı ileri sürülür ve devletten talep edilir. İnsan hakları karşısında da devletin başlıca yükümlülüğü, pozitif hukukta insan haklarını tanımaktır. Ayrıca bunu sadece kağıt üzerinde kabul etmemeli, doğrudan uygulanması için bireylere kolaylık sağlamalıdır. İnsan haklarını tanıyan devlet hem onu ihlal etmemeli hem de dışı karşı ihlalden korumalıdır. (KAPANİ: 6) Bununla birlikte, devlet dışı hak ihlallerinde, devleti tümüyle sorumsuz kabul etmek olası değildir. Örneğin bir kimse başka birini öldürdüğünde, ceza yasalarına göre öldüren kişi cezalandırılır. İşte devletin bu durumda iki yükümlülüğü ortaya çıkmaktadır. Öncelikle devlet kişilere karşı saldırıyı önlemekle yükümlüdür. Önlemek her zaman mümkün olmayabilir. Eğer öncelenebilecek bir saldırı devlet tarafından önlenememişse, bu durumda devletin sorumluluğundan söz edilir. Önlenmesi mümkün olmayan ihlallerde, devletin cezalandırılma- tazmin ödeme yükümlülüğü ortaya çıkmaktadır. Devlet suçu önleyemediyse failini bulup cezalandıracak veya bireyin zararını tazmin edecektir. Aksi halde bireylerin toplum sözleşmesiyle devrettikleri cezalandırma- adaleti sağlama görevini yerine getirmemiş olur.

İnsan Haklarının Sınıflandırılması

İnsan hakları denildiğinde, sosyal, ekonomik ve siyasal yaşamın çok farklı alanlarıyla ilgili haklar akla gelmektedir. Gerek insan hakları belgelerinde, gerek anayasalarda haklar çeşitli isimlerle alınır ve genellikle bu hakların sıralamaları aynı olur. Başka bir anlatımla insan hakları; yaşama hakkı, işkence görmeme hakkı, angarya yasağı, kişi güvenliği, adil yargılanma hakkı vb isimlerle anılır. Bir hakkın getirilmesiyle korunmak istenen değerın bilinmesi açısından, hakların isimlendirilmesi önemlidir. Misalen yaşama hakkı, insanın fiziksel olarak varlığını sürdürebilmesi için temel zorunluluktur. Diğer yandan işkence görmeme hakkı, insan bedeninin- onurunu bütünsel açıdan korunması açısından önemlidir. İnsan hakları sınıflandırmalarının en bilineni, Geoges Jellinek tarafından yapılan sınıflandırmadır. Buna göre, hak ve özgürlükleri üç temel kategoride değerlendirilir: "1- Negatif statü hakları, 2- Pozitif statü hakları ve 3- Aktif statü hakları." (KAPANİ: 6) (GÖZLER: 397) Negatif statü hakları, insanların, devletin dokunmaması, engellememesiyle kullandıkları haklarıdır. Yaşama hakkı ancak devletin bireyleri öldürmemesi; işkence görmeme hakkı ise, devletin bireye işkence yapmaması ile kullanılır. Burada devlete düşen yükümlülük, sessiz kalmak, dokunmamaktır. Bu haklara "koruyucu haklar", "bireysel haklar" da denir. Pozitif statü hakları, çalışma hakkı, sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı gibi, devletin bir edimi yerine getirmesiyle sağlanan haklardır. Burada devlete yapmak, vermek gibi yükümlülükler düşer. Bu haklara "isteme hakları", "sosyal- ekonomik haklar" da denilmektedir. Aktif statü haklarıysa, kişinin siyasal karar alma sürecine katıldığı,

seçme, seçilme, siyasi parti faaliyeti gibi haklarıdır. Buna "*katılma hakları*", "*siyasi haklar*" adı verilir.

İnsan haklarının diğer bir sınıflandırma çeşidi ise kuşaklar şeklinde yapılmaktadır. İnsanların devlet otoritesi karşısında elde ettikleri haklar, kronolojik olarak sıralanmakta, her tarihsel dönem, "*kuşak*" olarak nitelendirilmektedir. Bu sınıflandırmaya göre, birinci kuşak haklar doğal hukuk- bireycilik öğretisinin sonucu olarak, Amerikan ve Fransız Devrimleriyle birlikte ilk anayasalarda ortaya çıkan, kişi özgürlükleriyle siyasal haklardır. İkinci kuşak haklarsa, özellikle işçi sınıfının mücadelesiyle ortaya çıkan, sosyal, ekonomik ve kültürel haklardır. Bu haklar, örgütlenme ve sendika haklarının yanında toplumsal refahı sağlayamaya yönelik halkadır. Üçüncü kuşak haklar ise, dayanışma hakları olarak ifade edilmektedir. Bu haklar özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası, teknolojik ilerlemelerle birlikte ortaya çıkan sorunları çözmeye yöneliktir. Dünya insanlarının dayanışmasını gerektirir. Dayanışma hakları çevre hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı ve insanlığın ortak mirasına saygı hakkı şeklinde ortaya çıkmaktadır. (KABOĞLU: 16-32)

İnsan hakları üzerinde, yukarı sayılanlar dışında da çeşitli isimlendirme ve sınıflandırmalar söz konusudur. Örneğin kolektif haklar veya grup haklarından söz edilmektedir. İnsan hakları her ne kadar farklı şekilde sınıflandırılabilir, bu haklar birbirinden ayrılmaz, birbirine öncelik oluşturmaz. İnsan hak- özgürlükleri, ancak birlikte olduklarında anlam ifade ederler. Bu nedenle haklar bütün olarak ele alınmakta, özünde bir kabul edilmektedir. Buna, "*hakların teklifi*" veya "*hakların monizmi*" denir. (KAPANİ: 6-7)

Pozitif Hukukta (Olgucu Hukuk) İnsan Hakları

Modern anlamda insan hakları, temellerini doğal hukuk anlayışından almaktadır. Doğal hukuktan kaynaklanan doğal haklar öğretisi, insan haklarını çok ideal bir şekilde açıklamakta, olanı değil, olması gerekeni ifade etmektedir. Böylelikle doğal hukuk, geçerliliği için yetkili makamın onayına ihtiyaç duyulmayan, siyasal iktidarın pozitif hukuk yoluyla bahsettiğinden daha üstün bir hukuk anlayışına işaret etmektedir. (COŞKUN, 2006: 3-118)

Pozitivist hukuk anlayışına göre, olgucu hukukça düzenlenmeyen7 korumaya altına alınmayan bir hak- özgürlüğe dair, "*hak- özgürlük tanımı*" kullanılamaz. Doğal hukuk anlayışından farklı olarak olgucu hukuk anlayışı; "*olması gerekeni*" değil, "*olanı*" inceleme konusu yapar. Bir hak- özgürlük, anayasa tarafından tanınmadıkça hukuken geçerli olmaz. (GÖZLER, 2008: 217) Bu sebeple olgucu hukuk yaklaşımı bakımından, "*doğal haklar*" kendinde anlam taşımaz.

Marxizm, özgürlüğü üstün amaç hatta ulaşılacak sonul hedef olarak kabul eder. Bununla birlikte Marxist anlayışa göre, liberalizmin özgürlük anlayışı biçimseldir.

Özgürlükleri biçimsel olarak benimsemek veya hukukta düzenlemenin anlamı yoktur. Devlet için aslolan özgürlüğü düzenlemek veya tanımak değil, gerçekleşmesini sağlamak; yani yurttaşlarını özgürleştirmektir. Örneğin evsiz bir insan için konut dokunulmazlığı hakkının anlamı yoktur. Basın özgürlüğü düşüncüleri serbestçe yazmakla değil, ancak devletin tahsis edeceği basımevi, kâğıt tipi maddi imkanların ulaşılabilirliğiyle ile sağlanabilir.

Temel hak- özgürlükler söz konusu olduğunda, doğal haklarla, "gerçekçi haklar" bir ideal olarak karşımıza çıkar. Daha ötesi, hakların pozitif hukukta tanınmaması, doğal haklar idealini gerçekleşmesini imkânsız kılacağı gibi, gerçekçi bir özgürlük anlayışı da ancak öncelikle pozitif hukukta hakları tanımakla başlayabilir. Anayasacılık hareketlerinin en önemli amaçlarından biri temel hak- özgürlüklerin güvence altına alınmasıdır. Dolayısıyla ilk yazılı anayasaların ortaya çıkışından itibaren, temel hak- özgürlüklerle ilgili bölümler anayasalarda yer almaktadır.

Hak ve özgürlüklere anayasalarda genellikle sayma yoluyla yer verilir. Başka bir deyişle, bireylerin hangi haklara sahip oldukları, tek tek maddeler halinde sayılır. Bunların genel çerçevesi çizilir. İşte hak- özgürlüklerin önemli bir kısmının anayasada güvence altına alınması sebebiyle, temel haklar- özgürlüklerden söz edilirken, kimi zaman, "anayasal haklar" tabiri kullanılır. Anayasal haklar, bizzat anayasada düzenlenmiş ve anayasa gibi üstün bir normun korumasında olan haklar demektir. Bununla birlikte, anayasada hakların tümünün sayılması mümkün değildir. Örneğin sigara içme özgürlüğü, pikniğe gitme özgürlüğü, kitap okuma özgürlüğü gibi haklar, anayasada yer verilmese bile uygulanmaktadır. İşin gerçeği insanların yapabileceği herşeyi anayasada veya kanunlarda düzenlemek mümkün değildir. Anayasada sayılmadığı halde kullanılan özgürlüklere, "isimsiz özgürlükler" adı verilir. (GÖZLER: 214-216)

Hak- özgürlüklerin kullanılmasında çeşitli yollar vardır. Hak- özgürlükler genellikle serbest bir şekilde kullanılır. Bunlar, ödenetime veya izne tabi değildir. Bu haklar bireyler tarafından doğrudan kullanılır. Başka bir anlatımla, doğrudan kullanım ilkesi ya da serbestlik ilkesi, bireylerin davranışlarını önlemeyi reddeder. Örneğin seyahat özgürlüğünün kullanımı böyledir. Serbestlik ilkesi her özgürlük için geçerli değildir. Nitekim bütün özgürlüklerin serbestçe kullanılması toplumda yıkıntıya neden olabilir. Bu sebeple kimi özgürlüklerin kullanımı izne bağlanmıştır. Örneğin otomobil kullanmak sürücü belgesi almak, yani bir izinle olur. Önleyici yöntem olarak bilinen özgürlüklerin izne bağlanması hali; çevre, sağlık ve başkalarının özgürlüklerinin kısıtlanmaması gibi birçok toplumsal gereksinim nedeniyle öngörülebilir. Özgürlüklerin kullanılmasında bir diğer yöntem, bildirimdir. Öncelikle özgürlük kullanılır ve sonradan bu yetkili makamlara bildirilir. Bildirim yöntemi, kimi zaman ön-izin özelliğinde olabileceği gibi, bazen yasaklamayla da sonuçlanabilir. Dernek, siyasi parti/ gösteri yürüyüşü

özgürlüklerinin kullanılması bildirim tabidir. Özgürlüklerin kullanılmasında bir diğer konu özgürlüklerin öznesidir. (KABOĞLU: 54-57)

Anayasalarda hak- özgürlükler düzenlenirken, çoğu zaman bunlardan kimlerin yararlanacağı belirtilir. Hak- özgürlüklerin büyük kısmının öznesi, "insanlar"dır. Burada insanların vatandaşlık veya başka bir ölçütle kategorize edilmediği anlatılmak istenmektedir. Yaşama hakkı, kişi güvenliği, özel hayatın gizliliği gibi özgürlükler vatandaş-yabancı ayrımı yapmaksızın, bütün insanları kapsar. Kimi hak- özgürlüklerse sadece vatandaşlara tanınmıştır. Özellikle siyasi hakların çoğundan sadece vatandaşlar yararlanabilir. Kimi durumlardaysa, hak veya özgürlük sadece belli kategorik gruplarda yer alanlara tanınabilir. Örneğin, çocuklar, kadınlar, yaşlılar, özürlüler, çalışanlar, kamu görevlileri gibi... Yahut kolektif olarak, etnik gruplara veya çeşitli topluluklar, hak ve özgürlüklerin öznesi olarak düzenlenebilirler.

Liberal hukuk düzenlerinde bireylerin özgür olduğu varsayılır. Dolayısıyla, bu tür sistemlerde, insanların sahip olabileceği bütün özgürlüklerin sayılmasına ihtiyaç yoktur. Bireyler kendilerine yasaklanmayan her davranışı eyleme geçirmekte özgürdürler. Hukuk düzeninde özgürlükler esas, yasaklama ise istisna kabul edilir. Tereddüt durumunda ise, durum özgürlükler lehine yorumlanır. (KABOĞLU: 54-59) (GÖZLER: 396) İnsan hak- özgürlükleri, bütün insanlığa yönelik olmakla birlikte, hak- özgürlüklerin sınırsız olması düşünülemez. Nitekim devletin ve toplum düzeninin varlığı için bu sınırlandırma kaçınılmazdır. Başka bir anlatımla, herkesin özgür olması için, özgürlüğün paylaşılması gerekir. Paylaşılan özgürlük ise sınırlı bir özgürlüktür. (GÖZLER, 2010: 405)

Dünyada genel olarak hak- özgürlüklerin sınırlandırılmasında bazı ilkeler ortaya çıkmaktadır. Öncelikle ilke olarak sınırlama yasama organı tarafından, yasayla yapılabilir. Bu yasa, anayasaya uygun olmalıdır. Nitekim anayasalar, yürütme organının gücünü kötüye kullanma ihtimaline karşı, özgürlükleri sınırlama yetkisini halkın temsilcilerine vermektedir. İkinci olarak sınırlama meşru- açık bir sebebe dayanmalıdır. Hangi sebeplerin bir özgürlüğü sınırlama sebebi olacağı öncelikle anayasa tarafından belirlenir. Sınırlama sebepleri, kamu düzeni, genel sağlık, suç işlenmesinin önlenmesi gibi kamu yararını sağlamaya yönelik tedbirler olabilir. Üçüncü olarak sınırlama ölçülü olmalıdır. Sınırlama yapılırken başvuru araç, sınırlamayı gerçekleştirmeye elverişli olmalıdır. Bu aracın kullanılması zorunlu olmalıdır. Ayrıca kullanılan sınırlama aracıyla elde edilmek istenen amaç arasında orantılılık bulunmalıdır. Son olarak hukuk düzeni kendine özgü sınırlama ölçütü getirebilir. Hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında ne kadar çok ölçüt getirilirse, hak ve özgürlük o denli güvencede olmaktadır. (GÖZLER: 406-408) Zira ölçütler çoğaldıkça, sınırlama imkanı o kadar azalmaktadır.

Bu sınırlama ölçütleri kuşkusuz normal demokratik dönemler için geçerlidir. Savaş, seferberlik, isyan, doğal afet gibi olağanüstü bir durumun varlığı halinde,

hak- özgürlüklerin sınırlandırılması daha farklı olmakta; hatta çoğu özgürlüğün tamamen durdurulması mümkün olabilmektedir. Bununla birlikte, olağüstü yönetim durumlarında da, hak- özgürlüklerin sınırlandırılmasında bazı kurallara uyulması gerekir. Ölçülülük ilkesiyle, uluslararası hukuktan doğan yükümlülüklere uyulmalı, "çekirdek alan" diye tanımlanan temel bazı haklara hiçbir şekilde karışılmamalıdır.

İnsan Hakları İhlallerine Karşı Koruma Mekanizması

Anayasa ve uluslararası sözleşmeler tarafından tanınan hak- özgürlüklerin devlet tarafından kullandırılmamasına veya hak- özgürlüklere aykırılık oluşturacak eylem/ işlemlerin yapılmasına, "insan hakları ihlali" denir. İhlal durumunda, ya özgürlük meşru bir sebebe dayanmaksızın hiç kullandırılmıyor yahut korunan hakkı ortadan kaldırıcı taarruzda bulunuluyordur. İnsan haklarının sadece devlete karşı ileri sürülebilir olması, insan hakları düşüncesinin temel özelliklerinden biridir. Bu durumda insan hakları ihlalleri de sadece devlet tarafından gerçekleştirilebilir. Böylelikle insan hakları ihlallerinin failleri, çoğunlukla devlet adına işlem-eylemde bulunmaya yetkili kamu görevlileri arasından çıkabilir.

Terör örgütlerinin eylemlerinin de insan hakları ihlali sayılması yönünde, iddialar olmakla birlikte, bu konuda yaygın uzlaşmaya varılamamıştır. Aynı şekilde kamu gücü kullanmayan bir bireyin yaptığı eylem veya meydana getirdiği zarar, insan hakları ihlali kabul edilemez. Diğer yandan, devletin doğrudan fail olmadığı bir ihalden hiçbir şekilde sorumlu tutulamayacağı da iddia edilmez. Başka bir deyişle, devletin fail olmadığı kimi hak ihlalleri, insan hakları ihlali kapsamında kabul edilebilir. Devletin öncelikle hak ihlallerini önleme yükümlülüğü vardır. Örneğin toplumsal bir olayın başlangıcındaki hak ihlalleri, devlete maledilemez. Ancak toplumsal olay en kısa zamanda bastırılarak, zararın devamı önlenmelidir. Aynı şekilde belli bölgede terör olaylarının artması/ asayişsizlik sebebiyle temel hak ve özgürlüklerin kullanılamaz hale gelmesinde sorumlu devlettir. İkinci olarak, devlet, önleyemediği hak ihlallerin ardından adaleti sağlamakla yükümlüdür. Özet olarak, insan hakları ihlali sadece devlet, yani devlet gücünü kullanan kamu görevlilerince gerçekleştirilebilir. Özel kişilerin veya grupların eylemlerinde devletin ardıl iki sorumluluğundan söz edilebilir. Öncelikle önlenbiliyorsa hak ihlalinin önüne geçilecektir. Bu yapılamadığı takdirde, suç olan eylemin faili cezalandırılacak/ meydana gelen zararın tazmin edilmesi sağlanacaktır.

İnsan haklarının korunması amacıyla gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde çeşitli koruma mekanizmaları getirilmiştir. Hakkı ihlal edilen kimse öncelikle idari başvuru yoluna gidebilir. İdarenin eylem, işlemleri nedeniyle zarara uğrayan kimse, işlemin geri alınması için idareye başvurabilir. Bundan tatmin edici sonuç alınamaması halinde, yargısal başvuru yoluna gidilir. Davanın türüne göre adli

veya idari yargı mahkemelerine dava açılır. Yargı organlarının vermiş olduğu kararların, hak ihlalini ortadan kaldıramaması halinde, Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuruda bulunabilir. Örneğin Türkiye'de 2010 yılında yapılan Anayasa değişiklikleriyle bireysel başvuru yolu kabul edilmiştir. Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru, iç hukuk yoluyla yapılabilecek son işlemdir. Problemin burada da çözülememesi halinde iç hukuk yolları son bulur. Uluslararası hukukta, Türkiye'de bireylerin hak ihlalleri sebebiyle başvurabileceği, en önemli yargısal organ, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'dir.

İdari, yargısal başvurular dışında insan haklarını korumaya yönelik farklı mekanizmalar vardır. Çeşitli resmi ve sivil toplum kuruluşları da insan hakları ihlallerinin önlenmesi için çalışmalarda bulunmaktadır. Kamu denetçiliği (ombudsmanlık) bunun en çarpıcı örneklerindedir. Kamu denetçiliği, idarenin yaptığı eylem- işlemlerin, şikayet üzerine bağımsız bir idari kuruluş tarafından denetlenmesidir. Ancak aldığı kararlar tavsiye niteliğindedir. 2010 Anayasa değişiklikleriyle, Türkiye'de kamu denetçiliği kurumunun kurulması öngörülmüştür. İnsan hakları ihlallerinin önlenmesi, temel hak- özgürlüklerin sağlıklı şekilde işlemesi amacıyla, devletlerin bazı sorumlulukları yerine getirmesi gerekmektedir. Devletin öncelikli yükümlülüğü, bireylerin hak- özgürlükleri en üst düzeyde kullanmasını sağlayacak biçimde, anayasal- yasal düzenlemeler yapmasıdır. İkinci olarak bu haklar, sadece yasalarda kalmamalı ve gerçek hayatta uygulanabilmesi için, devletin gerekli tedbirleri alması gereklidir. Üçüncü olarak devlet, kendisi hak ihlali yapmaktan kaçınmalıdır. Ayrıca hakların etkili bir şekilde korunması için kamu görevlilerini etkin bir biçimde denetlemelidir. Kamu görevlilerinde insan hakları bilinci oluşturmalı, bunun için eğitim verme yoluna gidilmelidir.

KAYNAKÇA:

- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali (2009), Kent Devletinden İmparatorluğa (İmge, Ankara)
- AKINTÜRK, Turgut (1991), Medeni Hukuk (Savaş, Ankara)
- ARAL, Vecdi (2007), Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine (Filiz, İstanbul)
- ARSEL, İlhan (1964), Anayasa Hukuku (Demokrasi) TDoğuş Matbaası, Ankara)
- ATAY, Ender Ethem (2009), İdare Hukuku (Turhan, Ankara)
- COŞKUN, Vahap (2006), İnsan Hakları (Liberal Açıdan Bir Tahlil) (Liberte, Ankara)
- DAVER, Bülent (1993), Siyaset Bilimine Giriş (Siyasal, Ankara)
- DİNLER, Veysel (2001), "İnsan Hakları İhlallerinde İdarenin Genel Sorumluluğu", Polis Bilimleri Dergisi, C. 3, S. 3-4
- DOĞRU, Osman (1998), 27 Mayıs Rejimi. Bir Darbenin Hukuki Anatomisi (İmge, Ankara)
- ERDOĞAN, Mustafa (2007), İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku (Orion, Ankara)
- ERDOĞAN, Mustafa (2008), Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset (Liberte, Ankara),
- EROĞUL, Cem (1974), Anayasayı Değiştirme Sorunu (Bir Mukayeseli Hukuk İncelemesi) (AÜSBF, Ankara, 1974)
- EROĞUL, Cem (2002), Devlet Nedir? (İmge, Ankara)
- GÖLCÜKLÜ, Feyyaz- GÖZÜBÜYÜK, A. Şeref (2002), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması (Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi İnceleme ve Yargılama Yöntemi) (Turhan, Ankara)
- GÖNENÇ, Levent (2008), "Ortaçağ Avrupası'nda Anayasacılığın Düşünsel ve Kurumsal Temelleri", Ergun Özbudun'a Armağan, Cilt 2: Anayasa Hukuku (Yetkin, Ankara)
- GÖZE, Ayferi (2009), Siyasal Düşünceler ve Yönetimler (Beta, İstanbul)
- GÖZLER, Kemal (1998), "Halkoylamasının Değeri", AÜHFED, C. XL, S. 1-4 (AÜHFED, Ankara)
- GÖZLER, Kemal (1998), Kurucu İktidar (Ekin, Bursa)
- GÖZLER, Kemal (2000), Türk Anayasa Hukuku, Ekin, Bursa, 2000.
- GÖZLER, Kemal (2007), Devlet Genel Teorisi (Ekin, Bursa)
- GÖZLER, Kemal (2008), Hukuka Giriş (Ekin, Bursa)
- GÖZLER, Kemal (2008), Türk Anayasa Hukuku Dersleri (Ekin, Bursa).
- GÖZLER, Kemal (2009), İdare Hukuku-İ (Ekin, Bursa)
- GÖZLER, Kemal (2010), Anayasa Hukukunun Genel Esasları (Ekin, Bursa)
- HOBBS, Thomas (1995), Leviathan (YKY, İstanbul)
- KABOĞLU, İbrahim Ö. (1997), Anayasa Yargısı (İmge, Ankara)
- KABOĞLU, İbrahim Ö. (1998), Özgürlükler Hukuku (İnsan Haklarının Hukuksal Yapısı) (Afa, İstanbul)
- KAPANI, Münci (1993), Kamu Hürriyetleri (Yetkin, Ankara)
- KAPANI, Münci (1996), İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları (Bilgi, Ankara)
- KAPANI, Münci (1997), Politika Bilimine Giriş (Bilgi, Ankara)
- McNEILL, William H. (1998), Dünya Tarihi (İmge, Ankara)
- MÜMCÜ, Ahmet (1992), İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri (Savaş, Ankara)
- ÖZBUDUN, Ergun (2009), Türk Anayasa Hukuku (Yetkin, Ankara)
- PATTERSON, Thommas E. (-), The American Democracy (McGraw Hill, New York)
- SANDER, Oral (1995), Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e (İmge, Ankara)
- SOYSAL, Mümtaz (1997), 100 Soruda Anayasanın Anlamı (Gerçek, İstanbul)
- ŞENEL, Alâeddin (1995), İlkel Topluluktan Uygur Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi (Bilim ve Sanat, Ankara)
- TANILLI, Server (1996), Devlet ve Demokrasi (Anayasa Hukukuna Giriş) (Çağdaş, İstanbul).
- TANÖR, Bülent (1994), Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu (BDS, İstanbul)